

Mirosław Pakuła

**OBIEKTY
GARNIZONU ZEGRZE
1890-1939**

ZEGRZE 2014

Skład komputerowy i projekt okładki
Ewa Bielowicz

Na okładce zdjęcia ze zbiorów Mirosława Pakuły

©Copyright by Mirosław Pakuła, Zegrze 2014

©Copyright by Centrum Szkolenia Łączności i Informatyki, Zegrze 2014

Wydanie I

Druk i oprawa
Sekcja Wydawnicza Centrum Szkolenia Łączności i Informatyki
Zam. Nr 498/2013

WSTĘP

Położenie Zegrza w pobliżu Warszawy i Modlina oraz usytuowanie na prawym wysokim brzegu i w zakolu Narwi zdecydowało przed wiekami o jego militarnej roli. Osada była przez stulecia w centrum wojen, jakie toczyły się na środkowym Mazowszu. Stały garnizon wojskowy w Zegrzu powstał wraz z zakończeniem budowy rosyjskiej twierdzy w ostatnich latach XIX wieku. Warto podkreślić, że od tego czasu, przez okres I i II wojny światowej, aż do chwili obecnej obiekty garnizonu zegrzyńskiego w większości nie zostały zdemilitaryzowane.

Powstanie garnizonu i twierdzy w Zegrzu było związane z budową rosyjskiego systemu twierdz i ufortyfikowanych przedmości na terenie Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w., głównie z powodu zagrożenia niemieckiego. Zmiana stosunków niemiecko – rosyjskich od przyjaznych do wrogich następowała od początku lat 80. XIX wieku. Miało to przełożenie na rozbudowę potencjału militarnego, w tym fortyfikacji na zachodniej granicy imperium rosyjskiego¹.

Koncepcje dowództwa rosyjskiego na temat roli ziem Królestwa Polskiego w przyszłej wojnie zmieniały się. Zachodni teatr wojenny miał początkowo wielkie znaczenie w ofensywnych planach Rosji. Ziemie Królestwa stanowiły obszerny „worek” otoczony przez Niemcy i Austro-Węgry². Z rejonu środkowej Wisły wiodła najkrótsza droga do Berlina. Z obszaru Królestwa Polskiego Rosja mogła także zaatakować Śląsk oraz Galicję.

W końcu XIX w. przeważał pogląd, że zachodnie rubieże cesarstwa powinny stanowić główną rubież obronną. Wzięto pod uwagę to, że usytuowanie Królestwa, dogodne z punktu widzenia działań ofensywnych, było

---

¹ A. Aksamitowski, M. Klimecki, *Królestwo Polskie w rosyjskim systemie wojskowym do roku 1914*, [w:] *Działania militarne na Mazowszu i Polsce Północno-Wschodniej*, pod red. Wiesława Wróblewskiego, Warszawa 2000, s. 245-246.

² Granica z Niemcami miała długość 1115 km, a z Austrią 600 km, A. Dobroński, *Potencjał militarno-gospodarczy Królestwa Polskiego w latach 1907-1914*, Warszawa 1976, s. 12.

jednocześnie ogromnym zagrożeniem. W Prusach Wschodnich stacjonowały silne oddziały niemieckie, a w zachodniej Małopolsce - austriackie. Umiejętne wykorzystanie przez przeciwników Rosji dwustronnego oskrzydlenia mogło zdecydować o jej klęsce³. W związku z powyższym na przełomie XIX i XX w. przeprowadzono budowę lub gruntowną modernizację fortyfikacji w Dęblinie, Warszawie, Modlinie (linia Wisły), Zegrzu, Pułtusku, Różanie, Ostrołęce, Łomży i Osowcu (linia Narwi), Grodnie, Kownie, Olicie (linia Niemna) oraz Brześciu (linia Bugu)⁴.

Twierdza w Zegrzu została wybudowana w latach 1890-1895. W pierwszych latach XX wieku była powiększana o nowe obiekty w sąsiednich miejscowościach (Dębe i Beniaminów). W okresie II Rzeczypospolitej opierano się na porosyjskiej bazie, częściowo tylko wzbogacając infrastrukturę garnizonu.

Garnizon Zegrze obejmował od chwili powstania do momentu wybuchu II wojny światowej obiekty fortyfikacyjne i kompleksy koszarowe w Zegrzu, Zegrzu Południowym, Beniaminowie oraz Dębem.

---

³ W. Majewski, T. Rawski, *Z badań nad ławsko-warszawskim kierunkiem strategicznym w dziejach XIX i XX w.*, [w:] *I wojna światowa na ziemiach polskich. Materiały z sympozjum naukowego poświęcone 70. Rocznicy wybuchu wojny*, Warszawa 1986, s. 23.

⁴ B. Perzyk, *Twierdza Osowiec 1882-1915*, Warszawa 2004, s. 39.

ROZDZIAŁ 1. OBIEKTY W ZEGRZU

1.1. Umocnienie Duże

Budowę w Zegrzu rozpoczęto od Umocnienia Dużego, które było największym i najważniejszym fortem Twierdzy Zegrze. Długość jego linii obronnej wynosiła 2 643 m⁵. Obiekt o kształcie bastionu z kleszczowo załamany prawym barkiem oraz dużym rawelinem czołowym zajmował powierzchnię ogólną 38 ha⁶.

Fort otoczony był suchą fosą o głębokości i szerokości około 10 m. Przeciwskarpa, odmiennie od skarpy, została wyłożona kamieniami polnymi na wysokość około 4 m. Kamienie były gładko wmurowane, co uniemożliwiało powrót oddziałom wroga, które dostały się do fosy. Fosa, oprócz znaczenia obronnego, wraz z kaskadowymi rowami była elementem systemu odprowadzania wody opadowej. Kaskadowe rowy odwadniające miały kształt tuneli wymurowanych z cegieł na dole wyłożonych kamieniami.

W fosie umieszczono trzy kaponiery wykonane z betonu o grubości około 2-2,5 m. Na skraju czoła i prawego barku znajdowała się kaponiera grodzowo-przeciwsarpowa. Na styku czoła i lewego barku zbudowano jednostronną kaponierę grodzową (półkaponierę), a na połączeniu wału czołowego z rawelinem dwustronną kaponierę grodzową.

Kaponiera grodzowo-przeciwsarpowa była w części przeciwsarpowej dwukondygnacyjna. Każda kondygnacja miała po kilka otworów do prowadzenia ognia z broni strzeleckiej, zamykanych pancernymi, dwuskrzydłowymi okiennicami. Na poziomie górnym do którego prowadziły betonowe schody, otwory strzelnicze znajdowały się na dwóch poziomach dla umożliwienia ostrzału skarpy, przeciwsarpowej jak i fosy.

---

⁵ *Istoričeskij očerk rasvítia Varsavskogo Ukreplicennogo Raiona*, Warszawa 1897.s. 49; z dokumentów CAW wynika, że w okresie II Rzeczypospolitej Umocnieniu Dużemu nadano nazwę Fortu Ordon.

⁶ *Plan gruntów wojskowych Zegrze*, CAW, Dep. Bud. MSWojsk., sygn. 159, b.p. W dwudziestoleciu międzywojennym Umocnienie Duże otrzymało nazwę Fortu Ordon., J. Szczepański, *Powiat legionowski na dawnej pocztówce*, cz. I, Legionowo 2000, s. 43.

Zdj. 1. Kaponiera grodzowo-przeciwskarpowa

Źródło: zbiory M. Pakuły

W części grodzowej kaponiery z każdej strony umieszczono ukośnie kilka otworów dla dział kaponierowych. Z obu stron tej części kaponiery znajdowały się zabezpieczone drzwiami pancernymi wyjścia do fosy, prowadzące w kierunku wąskich wybetonowanych rowów wypełnionych wodą. Nieprzysypana ziemią część grodzowa posiadała ostrołukowy dach, mający powodować zsuwanie się na boki padających pocisków.

Jednostronna kaponiera grodzowa znajdująca się na zachodzie zamykała fosę od strony Narwi. Posiadała ona kilka otworów (obecnie zamurowanych) dla dział kaponierowych przeznaczonych do ostrzału fosy oraz wyjście zabezpieczone pancernym drzwiami.

Kaponiera zbudowana na połączeniu czoła fortu z rawelinem miała podobną konstrukcję jak część grodzowa kaponiery grodzowo-przeciwskarpowej znajdującej się na styku czoła i prawego braku.

Na czole i barkach fortu znajdowały dwa wały: niski, znajdujący się tuż nad fosą, przeznaczony dla piechoty i wysoki dla artylerii⁷. W szyi znajdował się jeden niski wał przeznaczony dla piechoty. Od strony dziedzińca umiejscowiono dogodne wjazdy na wał wysoki przeznaczone do dowozu amunicji i wtaczania dział. Na wale wysokim znajdowała się półka na działa, zakryta od strony przeciwnika niskim wałem z miejscami (przerwami) na lufy dział. Na wale tym zbudowano także dwa niewielkie punkty obserwacyjne w formie betonowych kolumn oraz trzy schrony na działa przeciwstrumowe.

Schrony dla dział przeciwstrumowych, wybudowane w czasie modernizacji twierdzy na początku XX wieku, posiadały zbliżoną konstrukcję. Zbudowane je z betonu i miały kształt prostokąta. W odróżnieniu od pozostałych elementów betonowych fortu, które są gładkie (zacierane), na schronach znajdują się ślady po szalowaniu deskami. Do każdego schronu prowadziło wejście – przelotnia, mająca dwa wejścia: czołowe i boczne. Z przelotni przechodziło się do niewielkiego pomieszczenia z otworem od strony przedpola oraz z przejściem do zespołu pomieszczeń położonych w jednym ciągu (trakcie), znajdujących się poniżej poziomu wału. Pierwsze z pomieszczeń było podręcznym magazynem amunicji z jednym oknem, kolejne trzy mniejsze, o innym przeznaczeniu. Stropy wszystkich pomieszczeń schronów wykonano z belek stalowych ułożonych jedna przy drugiej, zaś posadzki wybrukowano kamieniem polnym.

Podczas przygotowań do II wojny światowej wzniesiono trzy żelbetowe schrony na karabiny maszynowe: dwa wbudowano w wał artyleryjski, jeden w wał piechoty. Jeden ze schronów był przeznaczony do prowadzenia ognia bocznego jednostronnego, a dwa pozostałe do walki czołowej⁸.

---

⁷ J. Chorzępa, *Fortyfikacje*, Warszawa-Gdańsk 2005, s. 155.

⁸ Budowa tych schronów była bodajże jedyną poważną modernizacją obiektów fortecznych w Zegrzu w okresie międzywojennym. Z akt Departamentu Technicznego MSWojsk. wynika, że w odróżnieniu od innych twierdz, na modernizację i konserwację fortów w Zegrzu przeznaczono niewielkie środki. W 1921 r. do Zarządu Fortecznego Obozu Warownego w Zegrzu przekazano zaledwie 1 mln marek polskich, podczas gdy Modlin otrzymał 5 mln, a Osowiec 3 mln, AW, Dep. Techn. MSWojsk., sygn. 125, b.p.

Między wałem artylerii, a piechoty było szerokie na 3-4 m płaskie przejście komunikacyjne. Do fortu prowadziły trzy bramy.

Wschodniej strony umocnienia bronił mały tradytor umieszczony w pobliżu skraju prawego barku i szyi fortu. Posiadał on dwa otwory dla dział fortecznych oraz wyjście na wał. Tuż obok zbudowano bramę – wjazd na teren fortu dla kolejki wąskotorowej, jeżdżącej wzdłuż drogi znajdującej się przy wale łączącym oba zegrzyńskie umocnienia. Bramy tej i szyi fortu bronił mały kojec oraz półokrągła kaponiera z kilkoma otworami strzelniczymi dla dział. Kojec miał połączenie za pomocą poterny z wspomnianym wcześniej małym tradytorem.

W większych ziemno-betonowych elementach fortu znajdowały się pionowe wentylacyjne. Otwory w warstwie betonu o średnicy około 1 m na zewnątrz zakończono blaszanymi nitowanymi rurami z daszkami.

Główny wjazd do fortu prowadził przez zdobioną bramę umieszczoną w załamaniu wału szyjowego. Bramy broniły dwie półkaponiere. Wjazd na dziedziniec wiódł przez krótką poternę.

Południowo-zachodniej strony fortu broniła łukowa działobitnia z sześcioma otworami na działa. Z tego tradytora prowadziło przejście do sąsiadującej prochowni zakryte murem z kamieni.

W tej samej części fortu zbudowano nad samą Narwią ceglana łąźnię. Wejście do trzech komór ukrytych w wale, ale posiadających okna, prowadziło z niewielkiej przybudówki pokrytej skośnym dachem. W przybudówce być może znajdował się piec do ogrzewania wody, o czym świadczy znajdujący się tam otwór kominowy.

Na obszernym dziedzińcu zostały rozstawione łukiem cztery duże ziemno-betonowe schrony koszarowe dla piechoty. Schrony i inne elementy betonowe mogły ukryć przed ogniem przeciwnika łącznie 6 100 żołnierzy (w pozycji stojącej)⁹. Do każdego schronu prowadziły trzy osłonięte wejścia znajdujące się od strony szyi fortu (obecnie zasypane) Niektóre ze schro-

---

⁹ *Istoričeskij očerk...*, s. 50.

nów były połączone poternami z kaponierami w fosie. Poterny te były poprzecinane przejściami (przejazdami dla kolejki wąskotorowej).

Zdj. 2. Działobitnia

Źródło: zbiory M. Pakuły

Zdj. 3. Schrony dla piechoty

Źródło: zbiory M. Pakuły

W czasach carskich fort był broniony z wału artyleryjskiego, wału piechoty oraz kaponier i tradytorów. Do obstawienia wszystkich elementów obronnych wystawiano 8 kompanii, z tym że maksymalnie (w razie zagrożenia) elementy obronne mogło obsadzić nawet 27 kompanii. Na wały można było wystawić 45 dział dużego kalibru i 145 dział przeciwsturmowych.

W kazamatach mieściło się 20 szybkostrzelnych armat kalibru 57 mm systemu Nordenfelt oraz 25 otworów do prowadzenia ognia z broni strzeleckiej¹⁰. Wyposażenie tradytorów stanowiły armaty kalibru 87 mm¹¹. Do prowadzenia ognia z wału dla artylerii mogły być także użyte armaty polowe kalibru 76,2 mm. Uzbrojenie strzeleckie pododdziałów fortecznych stanowiły między innymi karabiny Mosin wz. 1891 kalibru 7,62 mm (szeregowi i podoficerowie) i rewolwery Nagant wz. 1895 kalibru 7,62 mm (oficerowie).

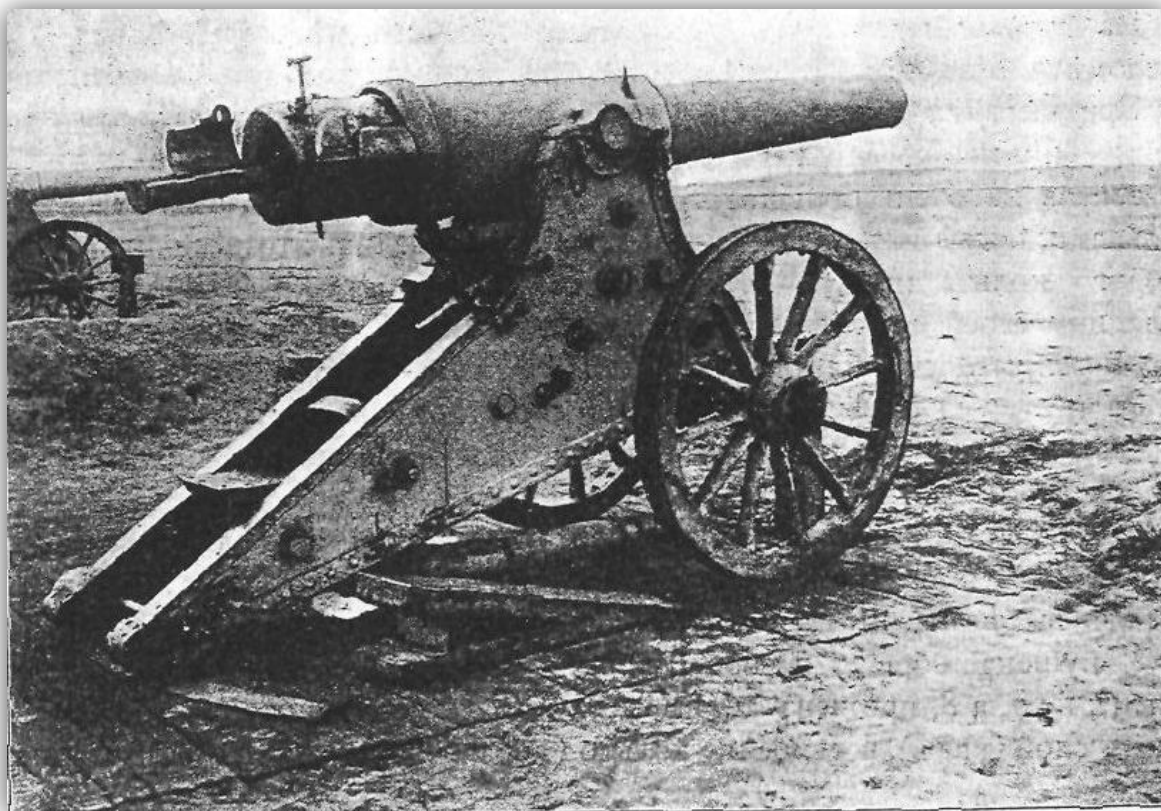

Zdj. 4. Armata kalibru 57 mm

Źródło: *Opisanie materialnoj časti osadnoj i krepostnoj artylerii*, pod red. W. G. Racyńskiego Sankt Petersburg 1910, s. 128.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ P. Boguszewski, *Twierdza Zegrze*, [w:] *Twierdze i działania wojenne na ziemiach polskich podczas I wojny światowej*, Białystok – Przasnysz 2000, s. 59.

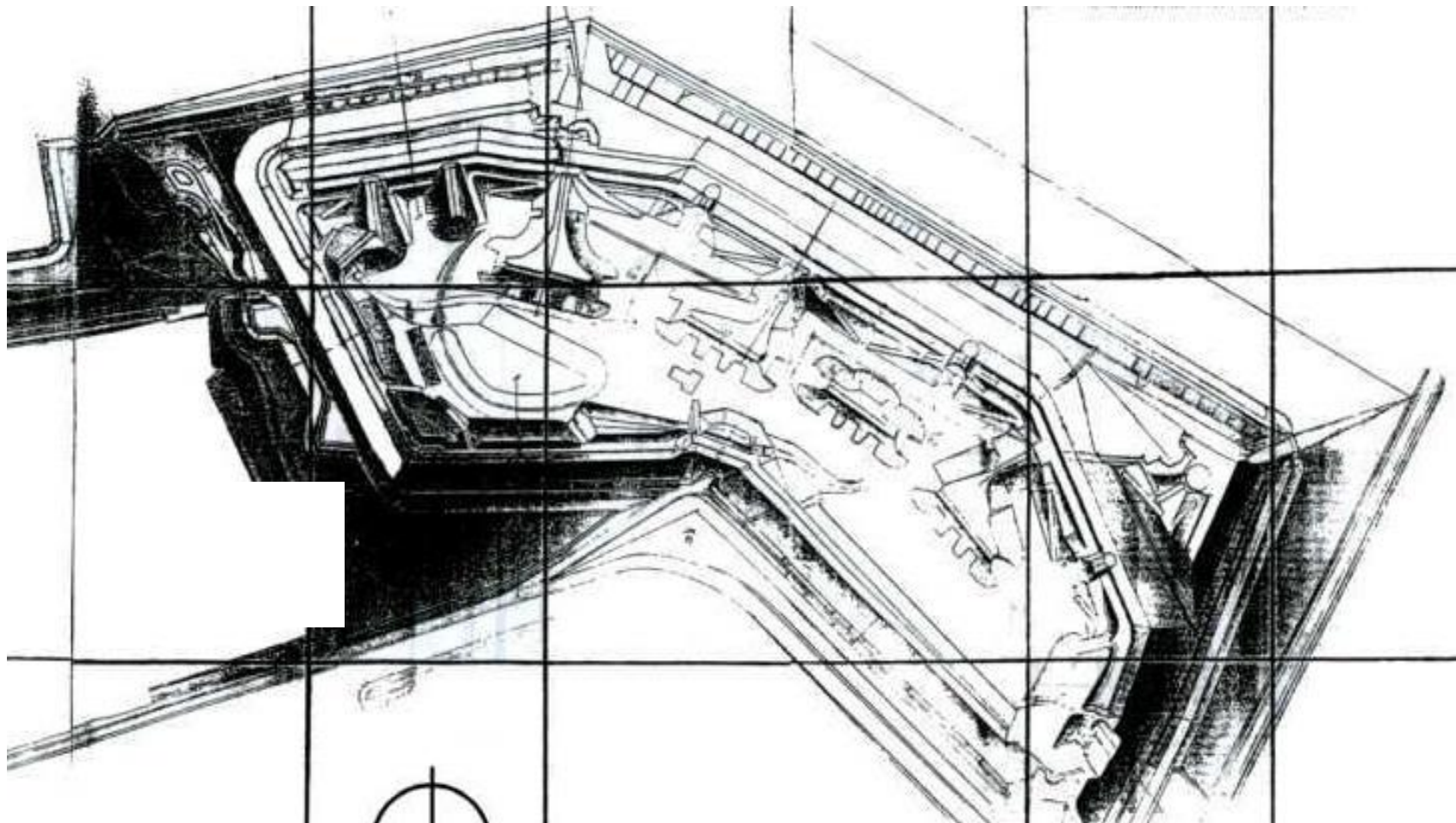
Zdj. 5. Armata kalibru 87 mm

Źródło: *Opisanie materialnoj časti osadnoj i krepostnoj artylerii*,
pod red. W. G. Raczyńskiego Sankt Petersburg 1910, s. 83.

Zdj. 6. Armata kalibru 76,2 mm

Źródło: S. Pataj, *Artyleria lądowa 1871-1970*, Warszawa 1975, s. 312.

Rys. 1. Plan Umocnienia Dużego w Zegrzu Północnym

Źródło: P. Boguszewski, *Twierdza Zegrze*, s. 67.

1.2. Umocnienie Małe

Umocnienie Małe było mniejszym i pomocniczym fortem Twierdzy Zegrze¹². Zostało wybudowane w drugiej kolejności. Długość linii obronnej wynosiła 979 m. Obiekt miał ogólną powierzchnię 11 ha i nieregularny kształt dostosowany do warunków terenowych¹³.

Do fortu dochodziła fosa i wał¹⁴ załamane kleszczowo, prowadzące od Umocnienia Dużego, przy którym znajdował się podnoszony most na szosie Jabłonna-Serock. Z tyłu wału łączącego forty, na jego załamaniu, umieszczono kilka drewnianych szop na działa.

Z małego dziedzińca, poprzez jedyną w forcie przelotnię, prowadziło wejście do dwuizbowej prochowni oraz do poterny wiodącej do kaponiery. Wejścia do wszystkich wyżej wymienionych elementów były zabezpieczone pancernymi drzwiami. Konstrukcja drzwi została oparta na metalowej ramie zbudowanej z kilku kątowników stalowych. Pokrycie wykonano z blach stalowych o grubości 15 mm. Blachy mocowano częściowo przez nitowanie, częściowo przez spawanie (zgrzewanie). Drzwi były zamykane przez mechanizm dźwigni i skobli.

Pomieszczenia prochowni poprzedzał mały poprzeczny korytarz, z którego wiodły wejścia do izb przeznaczonych na przechowywanie amunicji oraz wejścia do okalającego korytarza wentylacyjnego o szerokości około 1 m.

Na załamaniu czoła fortu, w otaczającej fosie o głębokości około 10 m dochodzącej do Narwi, umieszczono kaponierę grodzowo przeciwskarpową wznoszącą się do góry, posiadającą nietypowy ślimakowy kształt. Poterna wiodąca do kaponiery z przelotni miała szerokość 2 m i wysokość 2,3 m. Rozpoczynała się ona schodami prowadzącymi w dół.

---

¹² Z dokumentów CAW wynika, że w okresie II Rzeczypospolitej Umocnieniu Małemu nadano nazwę Fortu Kilińskiego. Niekiedy, zapewne błędnie, używano nazwy Fort Karliński.

¹³ *Istoričeskij očerk...*, s. 50., *Plan gruntów wojskowych Zegrze*.

¹⁴ Wał ten miał długość 1 194 m., *Istoričeskij očerk...*, s. 51.

Zdj. 5. Przelotnia

Źródło: zbiory M. Pakuły

Po obu stronach schodów znajdowały się płaskie betonowe pasy, z pewnością przeznaczone na koła wózków do przewozu amunicji. Po zakończeniu schodów następował płaski odcinek korytarza, otwór drzwiowy i pomieszczenie z otworami na dwa działa kaponierowe 57 mm mocowane w przeszłości do ścian (pozostały stalowe pręty).

Następnie, za kolejnym otworem drzwiowym, rozpoczynał się korytarz biegnący łukiem w prawo w górę. Po prawej stronie znajdowała się galeria bojowa do prowadzenia ognia z karabinów. Większość z 10 otworów strzelniczych posiada do dnia dzisiejszego zamocowane od środka oryginalne dębowe ramy okienne.

Za kolejnym otworem drzwiowym znajdowało się pomieszczenie na następne dwa działa kaponierowe, które posiadało dwie studzienki na kosze przeznaczone na łuski, które były zawieszane u góry na hakach (prawdopodobnie w pierwszym pomieszczeniu na działa było podobnie).

Za ostatnim otworem drzewiowym umieszczono pomieszczenie na generator i reflektor oświetlający fosę. Od tego pomieszczenia rozchodziły się wszystkie przewody elektryczne, o czym świadczą pozostałe do dzisiaj izolatory na ścianach kaponiery, poterny i prochowni. Grubość ścian bocznych kaponiery wynosiła około 2 m.

Fort był osłonięty w zasadzie jednym wałem artyleryjskim, z tym, że na prawym barku oprócz niego znajdowały się jeszcze dwa wały dla piechoty: pierwszy z nadszańcem i drugi położony nad samą Narwią (obecnie słabo widoczny)¹⁵.

Na wałach fortu znajdowały się dwa schrony wybudowane w okresie modernizacji twierdzy, przeznaczone dla dział przeciwsturmowych. Oba schrony miały jednakową budowę, jednak układ pomieszczeń był w nich odwrotny (odbicie lustrzane). Schrony były zbudowane z betonu i miały w przybliżeniu kształt prostokąta, taki sam jak na Umocnieniu Dużym.

Do obu schronów prowadziły z poziomu dziedzińca podjazdy dla dział, na poziomie wału osłonięte przed ostrzałem nasypem. Z kolei ze schronów na stanowiska ogniowe wiodły kolejne podjazdy umieszczone tylko z jednej strony schronu. Przed każdym schronem przygotowano po trzy stanowiska ogniowe.

Dziedziniec fortu był mały i przedzielony w połowie niskim wałem o wysokości około 2 m. Wejście na dziedziniec prowadziło przez ukośną poternę przecinającą koszary szyjowe. Oba wejścia do poterny zabezpieczono dużymi, pancernymi, dwuskrzydłowymi drzwiami o wymiarach 3,5 m x 3,2 m.

Dwuczęściowe betonowe koszary obsypane ziemią, zbudowano w szyi fortu.¹⁶ Wejście do nich wiodło ze wspomnianej ukośnej poterny. Po prawej stronie znajdowała się duża izba żołnierska. Sala ta miała kilka otworów okiennych posiadających od środka przeszklone metalowe ramy.

---

¹⁵ P. Boguszewski, *Twierdza Zegrze*, s. 58-59.

¹⁶ Schrony i inne elementy betonowe mogły ukryć przed ogniem przeciwnika łącznie 780 żołnierzy (w pozycji stojącej), *Istoričeskij očerk...*, s. 51.

W izbie był piec, o czym świadczy wnęka i otwór kominowy w stropie. U góry i na ścianach pomieszczenia były metalowe elementy do mocowania łóżek. Z izby żołnierskiej prowadziły schody do półkaponieri broniącej szyi fortu. Po stronie lewej była podobna, lecz mniejsza izba, mniejsza półkaponiera oraz dwa inne małe pomieszczenia. Nad pomieszczeniami koszarowymi i półkaponierami znajdowało się kilka rur wentylacyjnych oraz otwory kominowe dla pieców.

Zdj. 6. Półkaponiera szyjowa

Źródło: zbiory M. Pakuły

Zdj. 7. Schron dla dział przeciwstrumowych

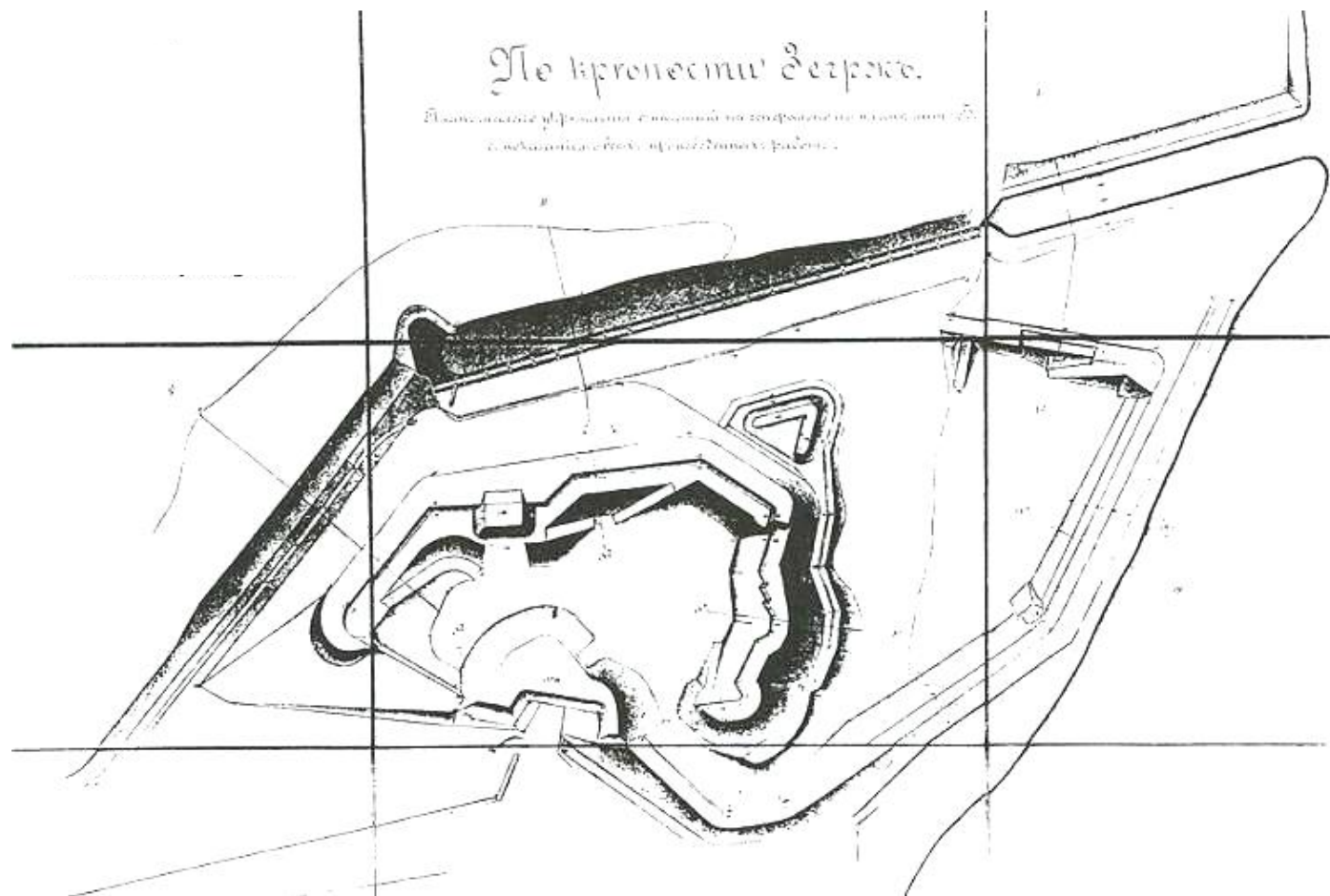
Źródło: zbiory M. Pakuły

Fort był broniony z wałów, kaponier przeciwskarpowej w fosie i dwóch półkaponier szyjowych. Do obstawienia tych elementów obronnych wystawiano 3 kompanie, a w razie zagrożenia nawet 9. Na wały można było wystawić od 19 do 31 dział różnego typu. W kazamatach mieściło się razem 13 szybkostrzelnych armat kalibru 57 mm systemu Nordenfelt oraz około dwudziestu otworów do prowadzenia ognia z broni strzeleckiej.

Wał łączący Umocnienie Duże i Umocnienie Małe mógł być broniony przez 8 do 12 kompanii i 15 dział przeciwstrumowych¹⁷.

---

¹⁷ Ibidem, s. 50.

Rys. 2. Plan Umocnienia Małego w Zegrzu

Źródło: P. Boguszewski, *Twierdza Zegrze*, s. 71.

1.3. Prochownie

Na głębokim zapleczu fortów w Zegrzu, nad brzegiem rzeki, wybudowano trzy samodzielne betonowe prochownie przeznaczone do przechowywania amunicji i materiałów wybuchowych dostarczanych głównie drogą wodną. Na skarpie zbudowano drogi przeznaczone do transportu tych środków do fortów.

Pierwsza z prochowni (zachodnia), znajdująca się najbliżej mostów, wyraźnie odróżniała się od pozostałych umieszczeniem na ścianie frontowej elementów dekoracyjnych oraz trzech ozdobnych wieżyczek. Zbudowano ją na planie prostokąta z wydłużoną ścianą frontową. Fundament wykonany został z ciosów z czerwonego granitu posadowionych na podkładzie z kamieni polnych związanych betonem. Od przodu było kilka otworów okiennych oraz dwa ukośne wejścia do korytarza wiodącego wzdłuż prochowni. Po jednej stronie korytarza rozmieszczono 4 duże komory o półkolistym sklepieniu zaopatrzone w korytarze i otwory wentylacyjne, zakończone na zewnątrz metalowymi rurami. W odróżnieniu od pozostałych, ta prochownia nie jest obecnie zasypana ziemią (zapewne pierwotnie była).

Prochownia środkowa, odległa o około 150 m od pierwszej, posiadała od frontu krótką przelotnię, z której prowadziły jedne drzwi pancerne do korytarza wewnętrznego. Wjazd do tego korytarza był dostępny także z zewnątrz (z dwóch stron) i zabezpieczony pancernymi dwuskrzydłowymi wrotami (do dnia dzisiejszego sprawnymi). Z korytarza wewnętrznego prowadziło wejście do pięciu jednakowych, dużych komór o półkolistym sklepieniu przeznaczonych na amunicję. Wokół komór zbudowano wąski korytarz obwodowy, wentylacyjny, do którego wejścia zabezpieczono pancernymi drzwiami. Z korytarza wentylacyjnego wiodły w górę otwory wentylacyjne. Na górze prochowni nad otworami wentylacyjnymi umieszczono nietypowe

urządzenia nawiewne samodzielnie ustawiające się w kierunku wiatru (posiadające „statecznik”).

Ostatnia prochownia (wschodnia), która została wybudowana w czasie modernizacji twierdzy, była oddalona od prochowni środkowej o około 300 metrów. Posiadała ona budowę i układ wewnętrzny podobny do pierwszej z opisywanych prochowni, z tym, że poza datą „1907” umieszczoną na elewacji, nie miała żadnych elementów ozdobnych.

Zdj. 8. Prochownia zachodnia

Źródło: zbiory M. Pakuły

Zdj. 9. Prochownia środkowa

Źródło: zbiory M. Pakuły

Zdj. 10. Prochownia wschodnia

Źródło: zbiory M. Pakuły

1.4. Kompleksy koszarowe

Kompleks koszarowy Zegrza

Koszary w Zegrzu, składające się z około 70 parterowych¹⁸ i w większości murowanych budynków, były podzielone na następujące sektory¹⁹:

- sektor budynków przeznaczonych na zakwaterowanie żołnierzy, znajdujący się wzdłuż głównej drogi przecinającej koszary (w latach międzywojennych była to ulica Kaniowska, obecnie Radziwiłłowska),
- sektor budynków administracyjnych, sąsiadujących z sektorem budynków mieszkalnych kadry zawodowej – położone wzdłuż alei wiodącej od mostu (w latach międzywojennych ulica Odsieczy Lwowa, obecnie Groszkowskiego),
- sektor budynków gospodarczych, położony w środkowo – wschodniej części Zegrza, w pobliżu parku.

Tab. 1. Kubatura i powierzchnia typowych budynków koszarowych Zegrza

Lp.	Rodzaj budynku	Kubatura w m ³	Powierzchnia użytkowa w m ²
1.	Budynek przeznaczony na zakwaterowanie żołnierzy	7500 (15000*)	850 (1700*)
2.	Budynek administracyjny	2500	300
3.	Budynek przeznaczony na zakwaterowanie kadry	5000	750
4.	Budynek gospodarczy	600-1200	120-250
5.	Kasyno	8747	937

* - po nadbudowie piętra

Źródło: opracowanie własne na podstawie dokumentów
Wojskowej Administracji Koszar w Zegrzu.

¹⁸ Łącznie w kompleksie znajdowało się dwukrotnie więcej budynków, lecz pozostałe były małymi obiektami jak szopy i składy. Wszystkie budynki Zegrza były parterowe, aby nie były widoczne z nad wału łączącego oba forty i tym samym narażone na ostrzał przeciwnika. Na przełomie lat 40. i 50. XX wieku w części budynków dobudowano piętro oraz otynkowano je.

¹⁹ W skład sektora gospodarczego wchodziły w większości murowane: magazyny, stajnie, wozownie, kuchnie, ustępy, kantyny, piwnice (tzw. „lodownie”) i pralnia.

Budynki w Zegrzu były typowymi budynkami użytkowymi przełomu XIX i XX w. wznoszonymi z czerwonej cegły w stylu tzw. „Roch bau”. Tego typu obiekty przeznaczone były na mieszkania robotnicze, fabryki, gazownie, elektrownie, itp. Dekoracje tych budynków były zaczerpnięte z architektury romańskiej i gotyckiej, kształtowane z czerwonej cegły, poprzez jej odpowiednie ułożenie i wysunięcie.

Większość z budynków posiadała układ jednotraktowy. Wnętrza pomieszczeń były tynkowane. Niektóre posiadały sztukaterie.

Wszystkie budynki Zegrza były osadzone na kamiennych fundamentach z ciosów z czerwonego granitu w większości zbliżonych do prostopadłości o wymiarach 50 x 30 x 25 cm.

Zdj. 11. Budynek przeznaczony na zakwaterowanie oficerów

Źródło: zbiory M. Pakuły

Na ścianach większości budynków występowały lizeny²⁰. Elementy belkowania były wykonane z cegieł ułożonych ukośnie. Nad oknami (zwykle dwudzielnymi) znajdowały się prostokątne naczółki²¹, a pod oknami konsole²².

W narożnikach większości budynków umieszczono dekoracyjne pilastry²³. Niekiedy spotyka się dekorację ścian poprzez zróżnicowanie ich głębokości. Nad wejściami do budynków charakterystyczne dwuspadowe, kute daszki. Schody przed wejściami zrobiono z bloków z szarego granitu.

Stropy wykonano z belek drewnianych z obu stron obitych deskami. W środku znajdowała się warstwa cegieł. Od strony pomieszczeń do desek przymocowano warstwę trzciny, na której położono tynk. Od strony strychu na warstwie desek znajdowała się polepa gliniana. Dachy, w większości siodłowe, dwuspadowe i czterospadowe z charakterystycznymi półkolistymi oknami – lukarnami.

Teren kompleksu koszarowego poprzecinany był kanałami odwadniającymi. Kanały głównie o przekroju 1 x 1 metr były wymurowane z cegły²⁴.

Kompleks posiadał sieć wodociągową²⁵ i elektryczną, do której podłączone były wszystkie budynki w których mieszkali ludzie. W 1925 r. Zegrze podłączono do państwowej sieci elektrycznej²⁶.

---

²⁰ Lizena – pionowy pas na murze, służący do podziału ściany i jej wzmocnienia, W. Koch, *Style w architekturze*, Warszawa 1996, s. 453.

²¹ Naczółek – zwieńczenie fasady, portalu, drzwi lub okna, <http://encyklopedia.wp.pl>, stan z dnia 1 maja 2007 r.

²² Konsola – ozdobny wspornik, podstawa, ibidem.

²³ Pilaster – półfilar przyścienny, nieznacznie wysunięty przed lico muru, W. Koch, op. cit., s. 468.

²⁴ Korytarze komunikacyjne są odkrywane co jakiś czas w trakcie robót budowlanych.

²⁵ Na terenie Zegrza zamontowano też około 10 hydrantów przeciwpożarowych.

²⁶ Mimo podłączenia Zegrza do sieci państwowej, Zakład Przeciwigazowy był zasilany przez własną elektrownię umieszczoną na terenie Umocnienia Dużego. W 1928 r. było w niej zatrudnionych 2 maszynistów, 2 elektromechaników, 5 palaczy i 1 robotnik., CAW, Wojskowe Zakłady Przetwórcze, Zakład Przeciwigazowy Zegrze, sygn. 8, b.p.

Kompleks koszarowy Zegrza noszący zwyczajem dwudziestolecia międzywojennego imię bohatera płk. Leopolda Lisa-Kuli²⁷, nie przechodził w tamtym okresie znaczących przeobrażeń²⁸. Ważniejszymi budynkami jakie powstały w tym okresie były: hotel garnizonowy zbudowany w latach 30. według projektu Edgara Norwertha oraz drewniany „Yacht-Klub” „, CWŁ na Narwią przeznaczony na cele rekreacyjne²⁹.

W okresie II RP ważniejsze budynki miały następujące przeznaczenie³⁰:

- a) ulica Odsieczy Lwowa: nr 1 – szpital, nr 4 – budynek administracyjny (komenda ośrodka), nr 2, 5-7 – domy oficerskie, nr 8 – budynek koszarowy, nr 10, 11 – budynki administracyjne, nr 12, 13 – budynki koszarowe,
- b) ulica Radziwiłłowska: nr 22, 25-27 – budynki koszarowe, nr 29 – kuchnia, nr 30-35 - budynki gospodarcze.

Pozostałe budynki były przeznaczone na składy, magazyny, warsztaty, stajnie, wozownie i ustępy.

Rejon koszar w Zegrzu podzielono na dwa rejony kwaterunkowe i wyznaczono komendantów budynków³¹.

---

²⁷ Leopold Lis-Kula (1896-1919) – oficer „I Kadrowej” i 5. pułku piechoty Legionów, bohater bitwy pod Łowczówkiem, zginął 7 marca 1919 r. pod Torczynem na Ukrainie., H. Kiepuska, *Leopold Lis-Kula, Polski Słownik Biograficzny*, pod red. B. Leśnodorskiego, t. XVII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 447-449.

²⁸ Nad złym stanem technicznym budynków, ciągłymi awariami elektrowni oraz wadliwym działaniem Zarządu Kwaterunkowo-Budowlanego w Zegrzu ubolewał dowódca Obozu Wyszkozenia Wojsk Łączności w Zegrzu mjr S. Rymaszewicz. W piśmie do Ministerstwa Spraw Wojskowych narzekał także na nadmierną biurokrację i brak dostatecznej ilości fachowców, *Pismo dowódcy OSzWŁ do szefa Sekcji Wojsk Łączności Dep. II MSWojsk. z dnia 12 lutego 1921 r.*, CAW, Dep. Techn. MSWojsk., sygn. 204, b.p.

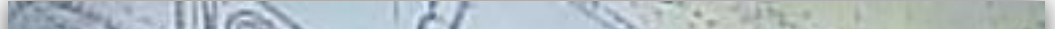
²⁹ W dokumentach Centralnego Archiwum Wojskowego jest mowa o planowanej budowie jeszcze jednego nowego budynku koszarowego. W latach 20. zamierzano zbudować piętrowy budynek mieszkalny dla 80 oficerów z salą wykładową i pomieszczeniem dla ordynansów o powierzchni użytkowej 1272 m². Przewidywany koszt budowy miał wynieść 157 mln marek polskich. Obiekt ten ostatecznie nie powstał, *Preliminarz 8 nowych robót budowlanych w obiektach zamiejscowych z dnia 7 sierpnia 1922 r.*, CAW, Dep. Inż. i Sap. MSWojsk., sygn. 52, b.p.

³⁰ Z. Wiśniewski, *Kształcenie wojskowych kadr łączności w Zegrzu w latach 1919-1939*, Warszawa 1994, s. 170.

³¹ *Rozkaz dzienny komendanta CWŁ nr 166 z 1934 r.*, CAW, Szkoły Wojskowe, Centrum Wyszkozenia Łączności, sygn. 13, b.p.

Mapa 1. Plan kompleksu koszarowego w Zegrzu

Źródło: opracowanie własne na podstawie kopii mapy Zegrza, 1936, MWŁ, b.p.;
Twierdza Zegrze Północne. Obóz 2. Plan sytuacyjny, CAW, DOK I, sygn. 464, b.p.

Najciekawszym budynkiem kompleksu było, bez wątpienia, kasyno, położone obok szosy Jabłonna - Serock, odbiegające wyglądem zarówno zewnętrznym jak i wystrojem wewnętrznym od typowych budynków, zbudowanych w Zegrzu Północnym w stylu „Roch bau”. Eklektyczny budynek na planie prostokąta, z dobudówką od strony północnej, posiadał układ charakterystyczny dla barokowej rezydencji, dominowały tu jednak formy neoklasycystyczne. Budynek był rozłożony horyzontalnie, trójryzalitowy³² zarówno od frontu jak i od strony ogrodu. Ryzality środkowe większe, bardziej reprezentacyjne, w których wprowadzono wielkoporzadkową artykulację ścian (od frontu za pomocą półkolumn, ćwierćkolumn i pilastrów, od ogrodu pilastrów – w obu przypadkach znajdujące się powyżej belkowanie nawiązywało do form jońskich). Dobudówka pochodzi z okresu późniejszego, jednak zapewne też rosyjskiego. O tym, że powstała bez związku z główną bryłą, świadczy raczej przypadkowe połączenie jej szczytu z głównym budynkiem oraz brak większości detali architektonicznych typowych dla bryły głównej.

Cały budynek znajdował się na kilkuwarstwowym wysuniętym cokole wylamującym się pod pilastrami, półkolumnami i ćwierćkolumnami. W większej części budowli dach zwieńczono attyką³³ o formie prostej ścianki z włamaniami, akcentującymi znajdujące się poniżej formy (jak drzwi, pilastry). W części środkowej fasady ogrodowej attyka przybrała formę balustrady tralkowej. Dach podwyższony w części środkowej budowli (nad główną salą) zwieńczono także attyką o formie charakterystycznej dla części środkowej fasady ogrodowej. Przed wejściem do budynku od strony frontowej podjazd, typowy dla barokowych rezydencji, przy którym znajdowały się dwie latarnie. Fasada ogrodowa wychodziła na niski taras ograniczony tralkową balustradą z gazonami.

---

³² Ryzalit – część budynku wysunięta ku przodowi, <http://encyklopedia.wp.pl>, stan z dnia 1 maja 2007 r.

³³ Attyka – ścianka, balustrada wieńcząca elewację budowli, zasłaniająca dach, ibidem.

We wnętrzu dominującym pomieszczeniem była otwierająca się na taras sala tzw. lustrzana, poprzedzona dwoma przedsionkami (w przedsionku położonym bliżej wejścia do budynku trzy neomanierystyczne portale³⁴). Kompleks przedsionków i sali głównej stanowił oś, po której stronach umieszczono mniejsze pomieszczenia.

Zdj. 12. Kasyno oficerskie

Źródło: zbiory M. Pakuły

Sala lustrzana była pomieszczeniem o najbogatszym wystroju, w którym dominowały formy neoklasycystyczne i neorenesansowe. Na ścianie naprzeciwko okien znajdowały się arkady, których dekoracja agrafy, bardzo rozbudowana, nawiązywała do baroku. Na ścianie północnej, w miejscu przejścia do mniejszej sali, znajdowała się arkada o łuku koszowym, charakterystycznym dla późnego gotyku angielskiego. Na ścianie południowej element ten zastąpiono prostokątnym otworem drzwiowym.

---

³⁴ Portal – ozdobne obramienie otworu drzwiowego, ibidem.

Interesującym budynkiem kompleksu jest pałac Krasińskich znajdujący się na końcu przedwojennej ulicy Odsieczy Lwowa (obecnie ulica Groszkowskiego). Neorenesansowy obiekt, dziś bardzo przebudowany, powstał prawdopodobnie w połowie XIX wieku. Był siedzibą rodową najpierw Krasińskich, a potem Radziwiłłów³⁵.

Pałac i park jako miejsce wypoczynku szczególnie upodobał sobie generał-gubernator warszawski feldmarszałek Josif Hurko. W 1894 r. prowadził on przebudowę pałacu³⁶. W okresie dwudziestolecia międzywojennego w pałacu mieszkali komendanci ośrodków szkolenia łączności³⁷.

Zdj. 13. Pałac Krasińskich

Źródło: zbiory M. Pakuły

Ważną rolę w procesie szkolenia żołnierzy z Zegrza w okresie międzywojennym odgrywały przyszkolne place ćwiczeń. Plac ćwiczeń, który

---

³⁵ J. Szczepański, *Powiat legionowski na dawnej pocztówce*, cz. III, Legionowo 2007 s. 50.

³⁶ S. Starynkiewicz, *Dziennik 1887-1897*, Warszawa 2005, s. 117, 132.

³⁷ J. Szczepański, *Powiat legionowski...*, cz. I, s. 53.

znajdował się obręb kompleksu twierdzy, był zaliczony do kategorii I. Składał się między innymi z placu musztry, placu technicznego i otwartej ujeżdżalni koni. Garnizonowy plac ćwiczeń (kategoria II) o powierzchni 70 ha³⁸ położony był pomiędzy Narwią a gruntami wsi Skubianka, Jachranka i Borowa Góra (przedpole Umocnienia Dużego)³⁹. Prowadzono na nim szkolenie ogólnowojskowe i techniczne oraz wypasano konie⁴⁰.

Duże trudności w realizacji zajęć ze szkolenia strzeleckiego powodował brak strzelnicy w sąsiedztwie koszar. Na przyszkolnym poligonie (garnizonowym placu ćwiczeń) urządzono jedynie prowizoryczną strzelnicę do broni małokalibrowej. Podstawowe strzelania żołnierze odbywali na strzelnicy garnizonowej w Wieliszewie, która znajdowała się w odległości około 4 km. Strzelnica, z której korzystali też żołnierze z Legionowa, przeszła generalny remont w roku 1931 r. i została w pełni dostosowana do obowiązujących przepisów⁴¹. O korzystaniu ze strzelnicy decydował dowódca Garnizonu Zegrze przydzielając ją oddziałom i pododdziałom garnizonu raz na kwartał⁴².

Na terenie Fortu Ordona (Umocnienia Dużego), korzystając z wysokiego obwałowania, urządzono rzutnię granatów bojowych. W trakcie zajęć

---

³⁸ *Wykaz placów ćwiczeń DOK I z 1937 r.*, CAW, Dep. Bud. MSWojsk., sygn. 159, b.p.

³⁹ *Protokół z odbytego w dniu 6 grudnia 1919 r. o godz. 11 posiedzenia Komisji do spraw placów ćwiczeń w wykonaniu Sekcji Regulaminów i Wyszkożenia Dep. I MSWojsk.*, CAW, Inspektorat Inż. i Sap. MSWojsk., sygn. 12, b.p.; część tego placu jest wykorzystywana przez wojsko do dnia dzisiejszego jako plac ćwiczeń i nosi potoczną nazwę „Sacharka”.

⁴⁰ O prawo wypasania bydła na garnizonowym placu ćwiczeń walczyli chłopi z wsi Skubianka i Borowa Góra. W piśmie do Ministra Spraw Wojskowych skarżyli się, że wojsko nie zezwala im tam wchodzić. Zaproponowali, aby część terenów przekazać im w dzierżawę, na co władze wojskowe się zgodziły., *Pismo szefa Departamentu VII Gosp. MSWojsk. z dnia 10 marca 1921 r.*, CAW, Dep. Bud. MSWojsk., sygn. 243, b.p.; W latach 30. wyrażono nawet zgodę na sprzedaż części gruntów zbędnych wojsku, między innymi 28 ha z obszaru garnizonowego placu ćwiczeń w Zegrzu Północnym (25 gr. za 1 m²)., *Wykaz obiektów Skarbu Państwa pozostających pod zarządem wojska, zbędnych dla celów wojskowych w garnizonie Zegrze z dnia 25 kwietnia 1936 r.*, CAW, Dep. Bud. MSWojsk., sygn. 159, b.p.

⁴¹ *Rozkaz dzienny dowódcy 1. pł nr 249 z 1931 r.*, CAW, Oddziały Wojsk Technicznych, 1. pułk łączności, sygn. 5, b.p.

⁴² *Rozkaz dzienny komendanta CWŁ nr 122 z 1939 r.*, CAW, Szkoły Wojskowe, Centrum Wyszkożenia Łączności, sygn. 22, b.p.

rozciągano dwuprzewodową linię telefoniczną do koszar, przez którą w razie potrzeby wzywano samochód przewidziany do przewożenia rannych⁴³.

Łączność przewodową w garnizonie zapewniała stunumerowa centrala telefoniczna. Już pod koniec lat 20. centrala była przeciążona, zwłaszcza rozmowami zamiejscowymi (głównie do Warszawy)⁴⁴.

W kompleksie koszarowym Zegrza Północnego występował kompletny brak obiektów sportowych. W 1922 r. podjęto decyzję o budowie boiska sportowego⁴⁵. Powstało ono na zachodnim krańcu koszar w pobliżu kasyna wojskowego. Ogólny koszt budowy wyniósł 18 mln marek polskich, w tym robocizna – 6 mln i materiały 12 mln⁴⁶.

Kompleks koszarowy Zegrza Południowego

Kompleks koszarowy Zegrza Południowego o powierzchni 31 ha, składający się z około 30 murowanych (w większości piętrowych) i drewnianych budynków⁴⁷, podobnie jak kompleks w Zegrzu posiadał trzy sektory: miejsce na zakwaterowanie żołnierzy, miejsce na mieszkania dla kadry i administracji oraz budynki gospodarcze w większości drewniane i dziś nie zachowane⁴⁸.

Budynki koszar w Zegrzu Południowym, noszących w okresie międzywojennym imię mjr. Tadeusza Wyrwy-Furgalskiego⁴⁹, były typowymi

---

⁴³ *Rozkaz dzienny dowódcy 1. pł z 1931 r.*, 1. pułk łączności, sygn. 5, b.p.

⁴⁴ *Rozkaz dzienny kierownika Zakładu Przeciwigazowego nr 3 z 1928 r.*, CAW, Wojskowe Zakłady Przetwórcze, Zakład Przeciwigazowy Zegrze, sygn. 1, b.p.

⁴⁵ Konieczność budowy boiska do piłki nożnej dla jednostki wojskowej liczącej powyżej 500 żołnierzy wynikała z „Instrukcji wychowania fizycznego w wojsku”, CAW, Dep. Bud. MSWojsk., sygn. 159, b.p.

⁴⁶ *Kosztorys przybliżony na wykonanie boisk nowych w Cytadeli, w Kościuszkowskim Obozie Szkolenia Saperów, Zegrzu, Jabłonie, Mińsku Mazowieckim i Rembertowie z dnia 23 sierpnia 1922 r.*, CAW, Dep. Techn. MSWojsk., sygn. 52, b.p.

⁴⁷ *Twierdza Zegrze Północne. Obóz 1. Plan sytuacyjny.*

⁴⁸ Do budynków tego typu należały drewniane magazyny intendenckie, szopy, składy amunicji i stajnie oraz murowane ustępy, piwnice, kuchnie, piekarnia i elektrownia.

⁴⁹ Tadeusz Wyrwa-Furgalski (1890-1916) – oficer 1. i 5. pułku piechoty Legionów Polskich, bohater bitwy pod Kostiuchnówką, zginął w bitwie pod Maniewiczami 7 lipca 1916 r., *Polski Słownik Biograficzny* pod red. K. Lepszego, t. VII, [hasło] *Tadeusz Wyrwa-Furgalski*, opr. J. Lubicz - Pachoński, Warszawa-Kraków 1948-1958, s. 184-185.

budynkami użytkowymi przełomu XIX i XX w. wznoszonymi z czerwonej cegły.

Tab. 2. Kubatura i powierzchnia typowych budynków koszarowych Zegrza Południowego

L.p.	Rodzaj budynku	Kubatura w m ³	Powierzchnia użytkowa w m ²
1.	Budynek przeznaczony na zakwaterowanie żołnierzy	20960	3100
2.	Budynek administracyjny	8600	1000
3.	Budynek przeznaczony na zakwaterowanie kadry	10000	1500
4.	Budynek gospodarczy	300-2500	70-350

Źródło: opracowanie własne na podstawie dokumentów Wojskowej Administracji Koszar w Zegrzu Południowym.

Budynki koszar w Zegrzu Południowym, noszących w okresie międzywojennym imię mjr. Tadeusza Wyrwy-Furgalskiego⁵⁰, były typowymi budynkami użytkowymi przełomu XIX i XX w. wznoszonymi z czerwonej cegły.

Większość miała układ jednotraktowy. Mimo tego samego materiału i okresu budowy co budynki w Zegrzu, pod wieloma względami różniły się od nich. Jedną z różnic polegała na tym, że wszystkie były osadzone na kamiennych fundamentach, jednak obłożonych cegłą. Kondygnacje budynków piętrowych oddzielone były gzymsem z ułożonych pod skosem cegieł. W górnej części szczytów budynków i bocznych wejść znajdowały się zdobienia nawiązujące do stylu romańskiego – fryzy⁵¹ arkadkowe. Jako ele-

⁵⁰ Tadeusz Wyrwa-Furgalski (1890-1916) – oficer 1. i 5. pułku piechoty Legionów Polskich, bohater bitwy pod Kostiuchnówką, zginął w bitwie pod Maniewiczami 7 lipca 1916 r., *Polski Słownik Biograficzny* pod red. K. Lepszego, t. VII, [hasło] *Tadeusz Wyrwa-Furgalski*, opr. J. Lubicz - Pachoński, Warszawa-Kraków 1948-1958, s. 184-185.

⁵¹ Fryz – poziomy pas dekoracyjny, <http://encyklopedia.wp.pl>, stan z dnia 1 maja 2007 r.

menty dekoracyjne w ścianach występowały pilastry, lizeny i płyciny⁵². W niektórych miejscach zdarzała się dekoracja ślepego łuku wykonana z kształtek ceglanych. Gzymsy i naczółki nad oknami wykonano z czerwonej cegły, ale nieco jaśniejszej.

Zdj. 14. Budynek przeznaczony na zakwaterowanie żołnierzy

Źródło: zbiory M. Pakuły

Pod zwykle dwudzielnymi oknami znajdowały się konsole. Na szczytach niektórych budynków umieszczono małe okienka o kształcie nawiązującym do stylu romańskiego. Nad wejściami do budynków, podobnie jak w Zegrzu Północnym, znajdowały się charakterystyczne kute daszki. Schody do budynków wykonano z bloków z szarego granitu.

Stropy pierwszej kondygnacji, wytrzymałe na obciążenie, zrobiono z metalowych belek dwuteowych wypełnionych łukowo ceglami⁵³. Przykryte

⁵² Płycina – lekko wklęsła lub wypukła płaszczyzna będąca elementem ściany, ibidem.

⁵³ Tzw. „Stropy Kleina”, [http://pl.wikipedia.org/wiki/Strop_\(budownictwo\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Strop_(budownictwo)), stan z dnia 5 października 2006 r.

zostały deskami na drewnianych legarach obłożonych warstwą polepy z gliny. Stropy drugiej kondygnacji były podobnej konstrukcji jak w parterowych budynkach koszarowych w Zegrzu. Dachy czterospadowe z charakterystycznymi półkolistymi oknami – lukarnami.

Betonowe schody na klatkach schodowych wsparte zostały na metalowych belkach wystających ze ścian. Wewnętrzne przejścia szerokie zakończone od góry łukowo.

Główne budynki, przeznaczone na zakwaterowanie żołnierzy, o długości ponad 100 m, miały po trzy klatki schodowe: dwie na szczytach i jedną po środku. Zostały podzielone na boksy ścianami prostopadłymi do długiego środkowego korytarza biegnącego przez cały budynek, tak na parterze, jak i na pierwszym piętrze. W każdym z tych budynków znajdowało się 28 boksów (10-15 miejsc na łóżka w jednym boksie) z wnękami na piece kaflowe. Ogółem na piętrze było 280 miejsc, a w całym budynku 560 miejsc. Przy spiętrowaniu łóżek odpowiednio 460 i 1 020 miejsc.

Budynki mieszkalne kadry i budynki administracyjne zachowały się w większości w oryginalnej postaci. Budynek kasyna został przebudowany (dobudowano piętro).

Zespół drewnianych budynków gospodarczych znajdujący się w zachodniej części kompleksu koszarowego nie ocalał. Pozostało jedynie kilka betonowych podłóg oraz fundamentów, rozmieszczonych po obu stronach brukowanej drogi prowadzącej od szosy Jabłonna-Serock.

Zespół budynków koszarowych w Zegrzu Południowym nie był właściwie rozbudowywany w dwudziestolecie międzywojennym. W 1928 r. wybudowano tylko jeden budynek magazynowy⁵⁴.

Kompleks koszarowy posiadał własną sieć wodociagową i elektryczną. Do momentu podłączenia do państwowej sieci koszary były zaopatrywane w prąd przez elektrownię, znajdującą się na północno – zachodnim skraju koszar (budynek nr 25). Wyposażono ją w generator prądu stałego

---

⁵⁴ Z. Wiśniewski, *Kształcenie wojskowych...*, s. 348.

AEG dający prąd o napięciu 230 V, napędzany lokomobilą Wolffa o mocy 65 KM⁵⁵.

Budynki koszarowe były ogrzewane piecami. Opał docierał do Zegrza koleją. Dowódca 1. pł przydzielał opał komendantom budynków w rozkazie dziennym⁵⁶.

W Zegrzu nie było strzeżonej pływalni. Bliskość Narwi i stawów w okolicach Wieliszewa powodowała w okresie letnim duże zagrożenie dla zdrowia i życia żołnierzy. Mnożyły się przypadki utonięć⁵⁷. Co roku, na początku lata, dowódcy jednostek z Zegrza i Zegrza Południowego przypominali w rozkazach dziennych o tym niebezpieczeństwie. Nadzór na wykonaniem ich zaleceń powierzyli oficerom inspekcyjnym i żandarmerii wojskowej⁵⁸.

W lipcu 1934 r. oddano do użytku stałe, duże kąpielisko dla żołnierzy garnizonu, znajdujące się w pobliżu mostu w Zegrzu Południowym⁵⁹.

W okresie międzywojennym ważniejsze budynki miały następujące przeznaczenie: nr 1, 9-11 – domy oficerskie, nr 2, 8 – budynki administracyjne, nr 5 – sztab, nr 3, 4, 6, 7 – budynki koszarowe, nr 15 – klub oficerski, nr 21 – piekarnia, nr 24 – łaźnia, nr 25 – elektrownia⁶⁰.

---

⁵⁵ *Plan sytuacyjny elektrowni garnizonowej w Zegrzu Południowym*, CAW, DOK I, sygn. 459, b.p.

⁵⁶ Podobnie postępował komendant CWŁ w Zegrzu., *Rozkaz dzienny komendanta CWŁ nr 225 z 1934 r.*, CAW, Szkoły Wojskowe, Centrum Wyszkozenia Łączności, sygn. 13, b.p.

⁵⁷ 4 sierpnia 1929 r. utonął plut. Alfred Bauc z kompanii szkolnej CWŁ., *Rozkaz dzienny komendanta CWŁ nr 175 z 1929 r.*, CAW, Szkoły Wojskowe, Centrum Wyszkozenia Łączności, sygn. 1, b.p.; przypadki utonięć żołnierzy zdarzały się w Zegrzu często, także po II wojnie światowej; w 1987 r. zginęło trzech podchorążych Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Łączności, którzy usiłowali przejść przez Zalew Zegrzyński po lodzie.

⁵⁸ *Rozkazy dzienne komendanta Centrum Wyszkozenia Łączności i dowódcy 1. pł z lat 30.*, CAW, Szkoły Wojskowe, Centrum Wyszkozenia Łączności, sygn. 1-22, bpag.; CAW, Oddziały Wojsk Technicznych, 1. pł, sygn. 3-5, b.p.

⁵⁹ Oprócz tego kąpieliska urządzono także dwie mniejsze pływalnie w Zegrzu Północnym: naprzeciwko kościoła (dla żołnierzy służby czynnej) oraz obok „Yacht-Klubu” CWŁ (dla kadry, ich rodzin i osób cywilnych)., *Rozkaz dzienny komendanta CWŁ nr 151 z 1934 r.*, CAW, Szkoły Wojskowe, Centrum Wyszkozenia Łączności, sygn. 13, b.p.

⁶⁰ *Plan sytuacyjny Twierdzy Zegrze*, 1920 r., CAW, Dep. Techn. MSWojsk., sygn. 123, b.p.

Pozostałe budynki były przeznaczone na składy, magazyny, warsztaty, stajnie, wozownie i ustępy⁶¹.

Mapa 2. Plan kompleksu koszarowego w Zegrzu Południowym

Źródło: opracowanie własne na podstawie A. M. Kurtyczowie, *Zegrze-Wola Kiełpińska. Dzieje parafii i okolic*, Wola Kiełpińska 2001, s. 283;
Twierdza Zegrze Północne. Obóz 1. Plan sytuacyjny, CAW, DOK I, sygn. 464, b.p.

1.5. Cerkiew i kościół garnizonowy

Pietropawłowska cerkiew garnizonowa w Zegrzu została wybudowana w latach 1895-1899 na miejscu rozebranego do fundamentów kościoła katolickiego, w niedalekiej odległości od pałacu Krasińskich⁶². Koszt budowy wynosił 80 tysięcy rubli⁶³. Poświęcenia dokonał w dniu 29 kwietnia 1899 r. prawosławny arcybiskup warszawsko-chełmski Hieronim w obecności pomocnika dowódcy Warszawskiego Okręgu Wojsennego generała artylerii Komorowa oraz dowódcy twierdzy generała D. Woronia.⁶⁴ W uroczystości

⁶¹ Z. Wiśniewski, *Kształcenie wojskowych...*, s. 171.

⁶² Do czasu wybudowania cerkwi w Zegrzu potrzebom duszpasterskim w twierdzy służyła tymczasowa cerkiew zbudowana w Zagrobach (Zegrzu Południowym). Za: *Varšavskij Dnevnik* 1899, nr 118, s. 5.

⁶³ G. A. Citowicz, *Hramy armii i floty*, Piatigorsk 1913, s. 202.

⁶⁴ *Eparchialnyja rasporażenia i izvestia*, „Varšavskij Eparchialnyj Listok” 1910, nr 15, s. 242.

uczestniczyli także naczelnicy powiatu pułtuskiego i warszawskiego oraz dowódcy jednostek stacjonujących w Jabłonie⁶⁵. Cerkiew była miejscem wszystkich ważniejszych uroczystości w Twierdzy Zegrze, między innymi obchodów 200-lecia bitwy pod Połtawą (1909)⁶⁶.

Projektantem i budowniczym świątyni w stylu rusko-bizantyjskim był inżynier wojskowy płk Rakint⁶⁷. Ten styl architektury cerkiewnej na terenach Królestwa Polskiego był charakterystyczny dla przełomu XIX i XX wieku i zgodny z dyrektywami Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Petersburgu dbającymi o narodowy charakter świątyń⁶⁸.

Cerkiew przewidziana na 500 osób została wybudowana na planie krzyża. Mury wzniesione z czerwonej cegły otynkowano i ozdobiono fryzem arkadkowym. Świątyni nadano jedną złożoną, cebulastą kopułę na metalowym szkielecie, zwieńczoną „jabłkiem” i prawosławnym krzyżem. Nad wejściem do kościoła, które znajdowało się od strony północnej, była dzwonnica nakryta tzw. „namiotem” (szatierem).⁶⁹ Dzwony uruchamiano przez naciśnięcie odpowiednich klawiszy, a nie przez tradycyjne pociąganie za sznur⁷⁰.

Nad wejściem do kościoła znajdował się duży, ozdobny naczółek. Za wejściem był mały przedsionek (prytwor), skąd przechodziło się do nawy głównej. Po obu stronach nawy głównej znajdowały się ołtarze boczne. W świątyni przewidziano miejsce dla fortecznego chóru podoficerskiego, do którego prowadziły kręte dębowe schody. Wnętrze cerkwi ozdobiono scenami biblijnymi.

---

⁶⁵ „Varšavskij Dnievnik” 1899, s. 4.

⁶⁶ J. Szczepański, *Powiat legionowski...*, cz. I, s. 47.

⁶⁷ K. Sokoł, A. Sosna, *Kopuły nad Wisłą. Prawosławne cerkwie w centralnej Polsce w latach 1815 – 1915*, Moskwa 2003, s. 98.

⁶⁸ P. Cynalewska-Kuczma, *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*, Poznań 2004, s. 83.

⁶⁹ Zgodnie z rosyjską tradycją kopuła była symbolem nieba, Boga, świętych i świata niebieskiego. Jedna kopuła na świątyni miała oznaczać jedyne Boga., [http://pl.wikipedia.org/wiki/Cerkiew_\(budynek\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Cerkiew_(budynek)), stan z dnia 15 lipca 2006 r.

⁷⁰ J. Szczepański, *Cerkiew forteczna*, „Spotkania z zabytkami” 1997, nr 2, s. 23.

Ołtarz (ałtar) główny znajdował się po stronie południowej w półkolistej apsydzie⁷¹. Ikonostas był gęsto złożony. Ikony znajdujące się w nim były kopiami obrazów z Soboru Władymirowskiego w Kijowie⁷². Malował je kijowski malarz Kosiczenko przy pomocy młodych pomocników Geniuka, Jegoryczewa i Daniłowa. Wśród namalowanych przez nich ikon znalazły się: „Ostatnia Wieczerza”, „Święta Trójca”, „Ukrzyżowanie” i „Zmartwychwstanie Chrystusa”.

Podłoga cerkwi była wykonana z czarnych i białych płytek terakotowych ułożonych w szachownicę.

Na południe od cerkwi znajdowała się wcześniejsza parterowa plebania⁷³, w której mieszkał proboszcz twierdzy. W latach 1899-1910 był nim Dymitr Obrazcow, a później Fiodor Georgijewski.

W 1912 r. przy cerkwi utworzono jednoklasową szkołę parafialną dla dzieci rosyjskich, polskich i żydowskich. Jej założycielką była Nadieżda Brusłowa, żona pomocnika dowódcy Warszawskiego Okręgu Wojennego generała Aleksieja Brusłowa⁷⁴.

W czasie działań wojennych I wojny światowej cerkiew została częściowo uszkodzona. Niemcy, którzy zajęli Zegrze, dokonali niewielkich przeróbek świątyni, wymieniając między innymi główne wrota⁷⁵. Po odzyskaniu niepodległości kościół został przekazany władzom wojskowym i naprawiony. 21 stycznia 1919 r. arcybiskup Stanisław Kakowski w obecności gen. Bolesława Roi oraz komendanta Twierdzy Zegrze płk. Olgierda

---

⁷¹ Było to usytuowanie nietypowe, spowodowane być może tym, że fundamenty cerkwi posadowiono w miejscu fundamentów wcześniejszego kościoła katolickiego. W cerkwiach ołtarze znajdowały się zwykle od strony wschodniej, [http://pl.wikipedia.org/wiki/Cerkiew_\(budynek\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Cerkiew_(budynek)), stan z dnia 6 października 2006 r.

⁷² G. A. Citowicz, op. cit., s. 203.

⁷³ Plebania była obiektem murowanym, parterowym o kubaturze 1270 m³ i powierzchni użytkowej 233 m²., *Wykaz obiektów znajdujących się na terenie koszar w Zegrzu Północnym*, CAW, Dep. Bud. MSWojsk., sygn. 243, b.p.

⁷⁴ J. Szczepański, *Prawosławna szkoła parafialna w Twierdzy Zegrze 1912-1914*, „Rocznik Legionowski”, t. 2, Legionowo 2006, s. 210-212.

⁷⁵ K. Nowina-Konopka, *Wspomnienia wojenne kapelana II Brygady Legionów Polskich*, Kraków 1993, s. 170.

Požerskiego poświęcił zegrzyński kościół garnizonowy⁷⁶.

Jednym z rodzajów powojennej akcji wojskowego budownictwa wojskowego było dostosowanie i przebudowa istniejących cerkwi pozostałych po armii rosyjskiej⁷⁷. Zmiana wyglądu zewnętrznego i wewnętrznego świątyni w Zegrzu była początkowo bardzo ograniczona. Krzyże prawosławne na kopule i dzwonnicy zastąpiono krzyżami katolickimi. Zmiany wewnątrz dotyczyły przede wszystkim likwidacji ikonostasu i innych charakterystycznych elementów prawosławnych.

Zdj. 15. Kościół garnizonowy przed przebudową

Źródło: zbiory ŚZPŻ

⁷⁶ J. Szczepański, *Powiat legionowski...*, cz. I, s. 46;

Parafia wojskowa w Zegrzu pod wezwaniem Matki Boskiej Częstochowskiej obejmowała w latach 20. jednostki wojskowe znajdujące się w powiatach: pułtuskim, makowskim, przasnyskim, radzymińskim (Beniaminów) i warszawskim (Legionowo), J. Odziemkowski, B. Spychała, *Duszpasterstwo wojskowe w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1987, s. 95.

⁷⁷ H. Smaczny, *Polskie budownictwo wojskowe i przemysł zbrojeniowy 1919-1939*, Białyсток 2001, s. 97.

Gruntowna przebudowa świątyni nastąpiła dopiero w latach 30. Na pierwszy plan wysunięto potrzebę radykalnej zmiany wyglądu zewnętrznego i wewnętrznego w celu zatarcia jej rosyjskiego charakteru.

Przebudowę prowadzono w latach 1932-1935 według projektu Edgara Norwertha, projektanta między innymi gmachów warszawskiej Akademii Wychowania Fizycznego. Zburzono dzwonnice, dobudowano z przodu dwie kolumny toskańskie i zlikwidowano bogatą dekorację ścian zewnętrznych. Zachowując szkielet cebulastej kopuły, nadano jej łagodny renesansowy kształt, obłożono lekkimi krążynami drewnianymi i dodano niewielki hełm.⁷⁸ Zmieniono gruntownie wygląd wnętrza świątyni.

Przebudowany kościół miał kształt krzyża i zachował podstawowe wymiary cerkwi. Nawa miała długość 30 metrów, szerokość 8,7 metra, zaś w miejscu ołtarzy bocznych 16 metrów⁷⁹.

Ogólna suma środków przeznaczonych na remont świątyni, zebranych przez kapelana księdza mjr. Szymona Żółtowskiego⁸⁰, wyniosła 17 000 złotych. Składały się na nią pieniądze od Ministerstwa Spraw Wojskowych, składki oficerów i podoficerów ośrodka łączności oraz inne datki⁸¹.

W zegrzyńskim kościele garnizonowym odbywały się uroczystości wojskowe takie jak: przysięga, święto żołnierza oraz święta typowo kościelne. Msze święte były odprawiane w niedziele i święta o godz. 8.00 (dla jednostek z Zegrza) oraz o godz. 11.15 (dla jednostek Zegrza Południowego)⁸². Ponadto, okresowo, msze były odprawiane w czwartki o godz. 11.00.⁸³

---

⁷⁸ *Budownictwo wojskowe 1918-1935*, t. I, pod red. A. Króla, Warszawa 1936, s. 443.

⁷⁹ D. Dejneka, G. Styczyński, *Obiekty zabytkowe garnizonu Zegrze*, Zegrze (WSOWŁ) 1991, s. 85.

⁸⁰ Ks. mjr Szymon Żółtowski (1886-1977) – kapelan parafii wojskowych w Zegrzu i Działdowie, uczestnik Powstania Warszawskiego, *Kapelani wrześniowi*, pod red. Wiesława Jana Wysockiego, Warszawa 2001, s. 648.

⁸¹ *Budownictwo wojskowe...*, s. 443-444.

⁸² *Rozkaz dzienny komendanta CWŁ nr 70 z 1939 r.*, CAW, Szkoły Wojskowe, Centrum Wyszkożenia Łączności, sygn. 22, b.p.

1.6. Mosty

W początkowym okresie budowy Twierdzy Zegrze komunikacja przez Narew odbywała się po drewnianym moście i promem, a w okresie zimowym po lodzie⁸⁴.

Po pożarze drewnianego mostu w roku 1890⁸⁵ Zarząd Warszawskiego Okręgu Komunikacji zlecił inżynierowi Mieczysławowi Marszewskiemu⁸⁶ budowę mostu pontonowego, a następnie mostu stalowego.

Most stalowy, który został zbudowany w 1894 r. miał długość 320 m⁸⁷. W roku 1915 r. został uszkodzony przez wycofujących się Rosjan, a następnie odbudowany przez Niemców. Przeprawa była wykorzystywana do chwili wybudowania obok nowego mostu łukowego (1931), po czym rozebrano ją. Po pierwszym zegrzyńskim stałym moście pozostały obecnie betonowe przyczółki z wieżyczkami strażniczymi.

W 1897 roku władze carskie wybudowały na trzech filarach z ciosów granitowych drugi most na Narwi. Jego projektantem i budowniczym był również inż. Marszewski. Most o długości 315 m. zbudowany w niewielkiej odległości od pierwszego, miał metalową, kratownicową, czteroprzęsłową konstrukcję⁸⁸ i swoim wyglądem przypominał Most Kierbedzia w Warszawie⁸⁹. Zniszczony w 1915 r. przez wycofujących się Rosjan (pozostało jedno przęsło).

Na początku XX wieku planowano przedłużyć linię kolejową dochodzącą z Warszawy do Zegrza Południowego. W marcu 1902 r. wyznaczona

---

⁸³ *Rozkaz dzienny kierownika Zakładu Przeciwigazowego w Zegrzu nr 54 z 1927 r.*, CAW, Wojskowe Zakłady Przetwórcze, sygn. 4, b.p.

⁸⁴ *Istoričeskij očer...*, s. 49.

⁸⁵ *Encyklopedičeskij slovar*, pod red. J. E. Andrejewicza, t. XII, Sankt Petersburg 1894, s. 377.

⁸⁶ Marszewski był między innymi twórcą Mostu Poniatowskiego (tzw. „Trzeciego Mostu”) zbudowanego w Warszawie w latach 1904-1914, J. Jankowski, *Mosty i mostowcy w Polsce*, Gdańsk 1974, s. 140.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ J. Szczepański, *O moście inżyniera Marszewskiego*, „To i Owo Legionowo”, nr 5, 2006, s. 10.

⁸⁹ J. Jankowski, op. cit., s. 140.

przez władze komisja zwiedziła trasę planowanej linii kolejowej Jabłonna – Pułtusk – Różan. W związku z tym zakładano budowę mostu kolejowego na Narwi w Zegrzu. Plany te jednak nie zostały zrealizowane⁹⁰.

W listopadzie 1931 r. oddano do użytku nowy, stalowy, czteroprzęsłowy most o konstrukcji łukowej, zbudowany na filarach mostu z 1897 r. Koszt budowy zamknął się kwotą 2 300 000 zł. Był jak na owe czasy bardzo nowoczesny most. W toku kampanii 1939 r. (7 września) na rozkaz dowództwa Armii „Modlin” wspomniany wyżej stalowy most został wysadzony w powietrze przez polskich saperów⁹¹.

Zdj. 16. Pozostałości mostu z 1894 r.

Źródło: zbiory M. Pakuły

---

⁹⁰ M. Pakuła, *Historyczne miejsca, obiekty Zegrza i okolic*, Zegrze 2005, s. 15.

⁹¹ Już w 1939 r. Niemcy zbudowali przeprawę pontonową, a tuż przed Powstaniem Warszawskim, wysokowodny most drewniany na filarach mostu z 1894 r., który już w październiku tamtego roku przestał istnieć. Most łukowy z 1931 r. po wojnie odbudowano i w 1947 r. oddano ponownie do użytku. Kilkanaście lat później dobrze zniósł próbę jaką było podniesienie się lustro wody o 4,5 m w wyniku budowy Zalewu Zegrzyńskiego w 1963 r. Na skutek złego stanu technicznego w 2003 r. został rozebrany, a jego filary posłużyły nowej przeprawie oddanej do użytku w grudniu 2004 r., ibidem, s. 18-21.

Zdj. 17. Most z 1897 r. po wysadzeniu w 1915 r.

Źródło: zbiory ŚZPŻŁ

Zdj. 18. Most z 1931 r. (widok z 2003 r.)

Źródło: zbiory M. Pakuły

ROZDZIAŁ 2. UMOCNIE NIE W DĘBEM

Umocnienie w Dębem o kształcie równoramienne go trapezu, zajmujące obszar ok. 7 ha⁹², zostało zbudowane w odległości około 9 km od fortyfikacji zegrzyńskich. Było standardowym, symetrycznym fortem ziemno-betonowym projektu gen. K. Wieliczko z 1897 r.

Obiekt był otoczony suchą fosą, której broniły dwie kaponiery przeciwskarpowe umieszczone na skrajach czoła fortu. Na skraju czoła i lewego barku wybudowano kaponierę, a na połączeniu czoła i prawego barku półkaponierę. Kaponiery były połączone ze sobą poterną biegnącą w przeciwskarpie. Z połowy długości chodnika łączącego kaponiery rozpoczynała się poterna wiodąca na dziedziniec. Z kaponier można było wyjść do fosy.

Umocnienie otaczał jeden wał dla piechoty i artylerii o wysokości 10 m. Na wale były umieszczone platformy dla dział przeciwszturmowych (na styku czoła i barków) oraz schron pogotowia artyleryjskiego (na środku czoła).

W barkach fortu wybudowano dwa tradytory artyleryjskie ze schronami pogotowania i obserwacyjnymi półwieżami. Tradytory miały za zadanie ostrzeliwanie międzypola fortu⁹³. Oba tradytory były silnie rozbudowane i osłonięte wałem od południa. Na wale czołowym fortu wybudowano także osłonięte stanowiska obserwacyjne⁹⁴.

---

⁹² Wojskowe tereny wokół fortu obejmowały ponadto 63 ha gruntów ornych, 1 ha pastwisk, 9 ha zarośli i 8 ha terenu rzeczno go, *Plan gruntów wojskowych Dembe z 1936 r.*, CAW, Dep. Bud. MSWojsk., sygn. 159, b.p.

⁹³ Międzypole fortu i sam fort, które w okresie międzywojennym ciągle traciły na znaczeniu militarnym, było łakomym kąskiem dla firm przemysłowych i okolicznej ludności. W roku 1921 r. spółka ogrodniczo-przemysłowa „Dembe” wystąpiła z pismem do Departamentu Gospodarczego Ministerstwa Spraw Wojskowych w sprawie wydzierżawienia na 12 lat fortu w Dębem na przetwórnię owoców i fabrykę marmolady, jednak wojsko nie wyraziło na to zgody, Dokumenty Dep. Bud. MSWojsk, CAW, Dep. Bud. MSWojsk., sygn. 243, b.p.; Sytuacja uległa nieco zmianie w latach 30. Co prawda fort pozostał nadal w rękach wojska, lecz wyrażono zgodę na wydzierżawienie (na 15 lat) 59 ha gruntów ornych wokół umocnienia, którymi byli zainteresowani okoliczni chłopi., *Wykaz obiektów Skarbu Państwa pozostających pod zarządem wojska, zbędnych dla celów wojskowych w garnizonie Zegrze z dnia 25 kwietnia 1936 r.*, CAW, Dep. Bud. MSWojsk., sygn. 159, b.p.

⁹⁴ S. Łagowski, *Szlakiem twierdz i ufortyfikowanych przedmości*, Pruszków 2005, s.168.

Fort posiadał kleszczowo załamana szczyt, w której wybudowano koszary (część wschodnia koszar nie została dokończona). Koszary były bronione przez kaponierę szczyową z zaokrąglonymi uskokami.

Dziedziniec fortu rozcinała poterna pokryta ziemią, dzieląca go na dwie równe części. Z poterny przewidziano aż cztery wyjścia na dziedziniec: dwa przy nasypie przy koszarach i dwa w pobliżu wału czołowego.

Uzbrojenie fortu stanowiły prawdopodobnie armaty kalibru 57 mm firmy Nordenflet w wersji polowej i kazamatowej. W tradytorach być może były montowane działa o większym kalibrze. W samym forcie nie było ciężkiej artylerii, gdyż przewidywano umieścić ją na głębokim międzypolu.

Umocnienie dębieńskie zostało częściowo uszkodzone w czasie walk w 1915 r. W dwudziestoleciu międzywojennym i po II wojnie światowej znajdowało się w rękach wojska. Spełniało rolę magazynów. Obecnie niedostępne, gdyż zostało otoczone ogródkami działkowymi.

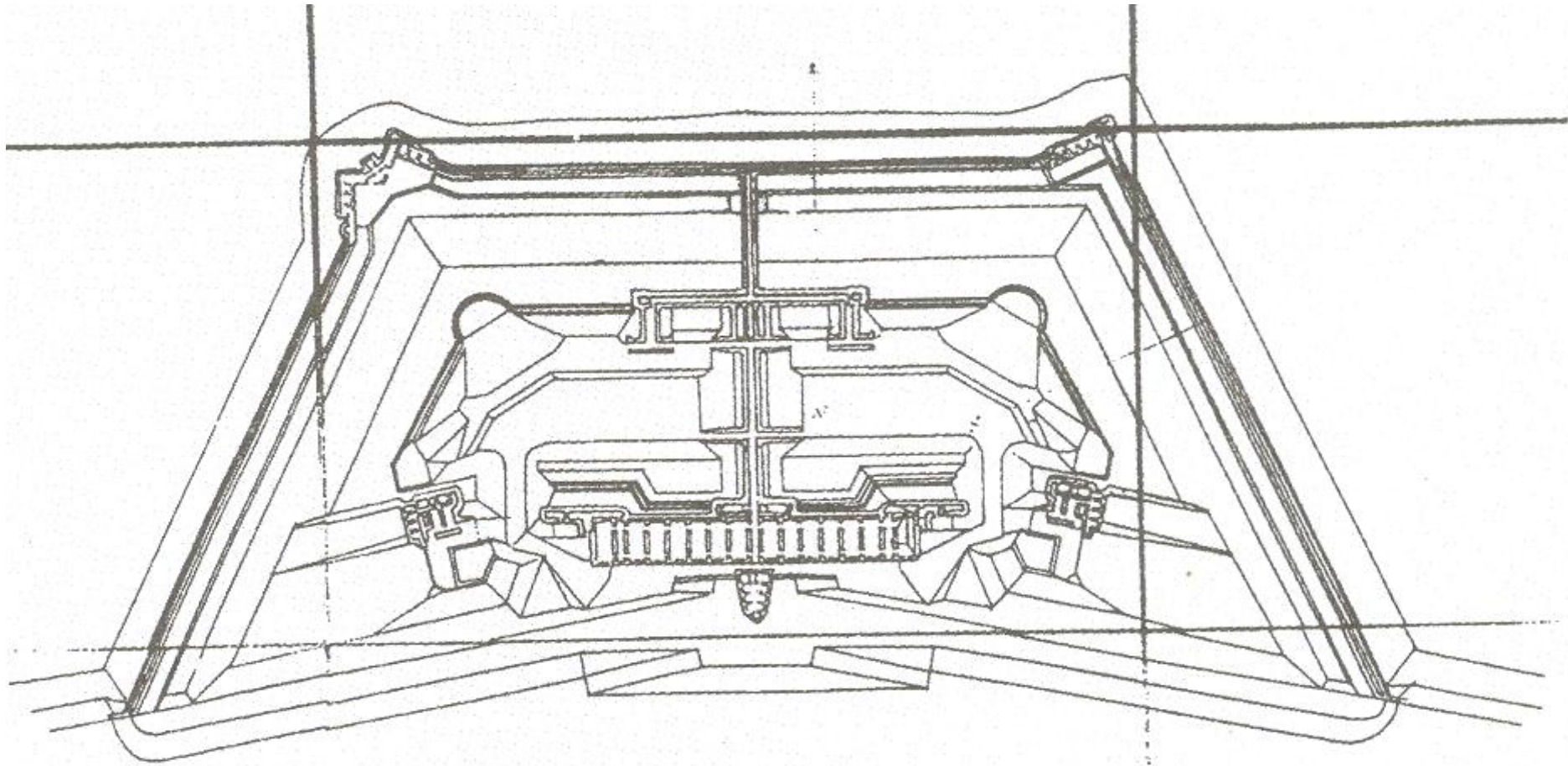
Zdj. 19. Koszary i półkaponiera szczyowa

Źródło: zbiory A. Aksamitowskiego

Zdj. 20. Półwieża obserwacyjna

Źródło: zbiory M. Pakuły

Rys. 3. Plan fortu w Dębem

Źródło: P. Boguszewski, *Twierdza Zegrze*, s. 72.

ROZDZIAŁ 3. UMOCNIE NIE I KOMPLEKS KOSZAROWY W BENIAMINOWIE

3.1. Umocnienie w Beniaminowie

Ziemno-betonowy fort o powierzchni około 8 ha powstał w odległości 5 km od Zegrza. Wybudowano go na planie nieregularnego pięcioboku według standardowego projektu gen. K. Wieliczko z 1897 r., z tym że dostosowano go do warunków terenowych. Z tego powodu umocnienie miało kształt asymetrycznego trapezu⁹⁵.

Obiekt otoczony był suchą fosą bronioną przez trzy kaponiery przeciwskarpowe: wschodnią oraz północną i południową (półkaponiery), które były połączone z dziedzińcem za pomocą potern z wyjściami w wale. Ze względu na przerwanie prac w 1906 r. nie dokończono galerii przeciwskarpowej⁹⁶. Fort posiadał jeden wał dla artylerii i dla piechoty. Umieszczono na nim stanowiska dla dział przeciwstrumowych. Wał jest obecnie nieco uszkodzony w kilku miejscach. Na wale znajdował się schron dla dział przeciwstrumowych, do którego amunicję podawano windą. W barkach fortu były dwa wolnostojące skazamatowane tradytory (po jednym na południu i północy). Pozostały po nich tylko zwały betonu. Na czole fortu zaczynała się główna poterna, dzieląca dziedziniec na dwie nierówne części: większą północną i mniejszą południową. Biegła ona lekkim łukiem od schronu artyleryjskiego do koszar umieszczonych w szyi fortu. Posiadała cztery wyjścia na dziedziniec⁹⁷. Betonowe koszary wybudowane w szyi fortu były bronione przez kaponiery szyjowe. Kaponiery, niestety, zostały zniszczone, podobnie jak część środkowa koszar.

---

⁹⁵ S. Łagowski, *Szlakiem...*, s. 168.

⁹⁶ P. Boguszewski, *Zegrzyńskie forty*, „*Poligon*”, nr 1, 2007., s. 21.

⁹⁷ K. Gruszecka, *Forty w Beniaminowie i Dębem*, „*Fortyfikacja*” 1996, t. IV, Warszawa – Kraków 1996, s. 90.

Uzbrojenie fortu, z uwagi na podobny kształt i okres powstania, było analogiczne do fortu w Dębem. Na wyposażeniu umocnienia były armaty kalibru 57 mm firmy Nordenflet w wersji polowej i kazamatowej. W tradytorach prawdopodobnie były montowane działa o większym kalibrze.

Zdj. 21. Schron pogotowia artyleryjskiego

Źródło: zbiory M. Pakuły

Zdj. 22. Koszary szyjowe

Źródło: zbiory M. Pakuły

3.2. Kompleks koszarowy w Beniaminowie (Białobrzegach)

Koszary w Beniaminowie oddane do użytku w 1908 r. składały się z 12 parterowych i w większości murowanych budynków położonych w rzadkim, sosnowym lesie⁹⁸. Budynki administracyjne oraz przeznaczone dla kadry (6) umieszczono w pobliżu drogi prowadzącej do fortu. Budynki przewidziane na zakwaterowanie podoficerów i szeregowych oraz budynki intendenckie (6) pobudowano przy drodze prowadzącej do wsi Białobrzegi⁹⁹.

Tab. 3. Kubatura i powierzchnia typowych budynków koszarowych Beniaminowa (Białobrzegów)

L.p.	Rodzaj budynku	Kubatura w m ³	Powierzchnia użytkowa w m ²
1.	Budynek przeznaczony na zakwaterowanie żołnierzy	7500 (15000*)	850 (1700*)
2.	Budynek administracyjny Budynek dla kadry	2500	300
3.	Budynek gospodarczy	3000	200

* - po nadbudowie piętra

Źródło: Opracowanie własne na podstawie dokumentów Wojskowej Administracji Koszar w Białobrzegach.

Budynki w Beniaminowie były typowymi wojskowymi obiektami użytkowymi przełomu XIX i XX w. Większość z budynków posiadała układ jednotraktowy. Wnętrza pomieszczeń tynkowane. Wszystkie budynki były osadzone na kamiennych fundamentach z ciosów z czerwonego granitu.

⁹⁸ Na przełomie lat 40. i 50. XX wieku w większości budynków dobudowano piętro oraz otynkowano je.

⁹⁹ F. S. Składkowski, *Beniaminów 1917-1918*, Warszawa 1935, s. 34.

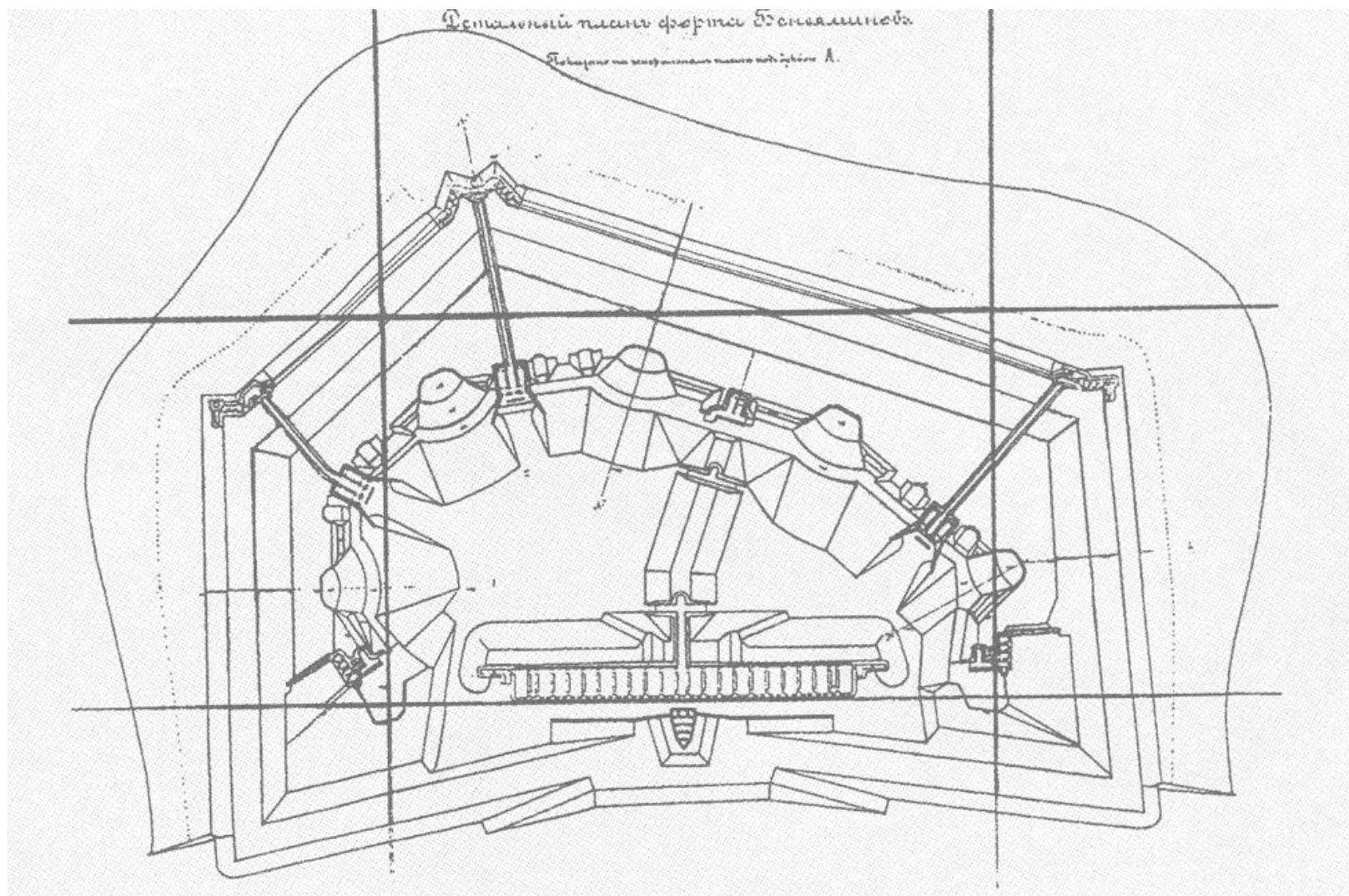
Zdj. 23. Budynek oficierski po powojennej nadbudowie

Źródło: zbiory M. Pakuły

Na ścianach większości budynków znajdowały się dekoracyjne pilastry. Nietypowym elementem w stosunku do budynków w Zegrzu Północnym jest pokrycie pilastrów boniowaniem¹⁰⁰. Dachy w większości siodłowe, dwuspadowe i czterospadowe z charakterystycznymi półkolistymi oknami – lukarnami.

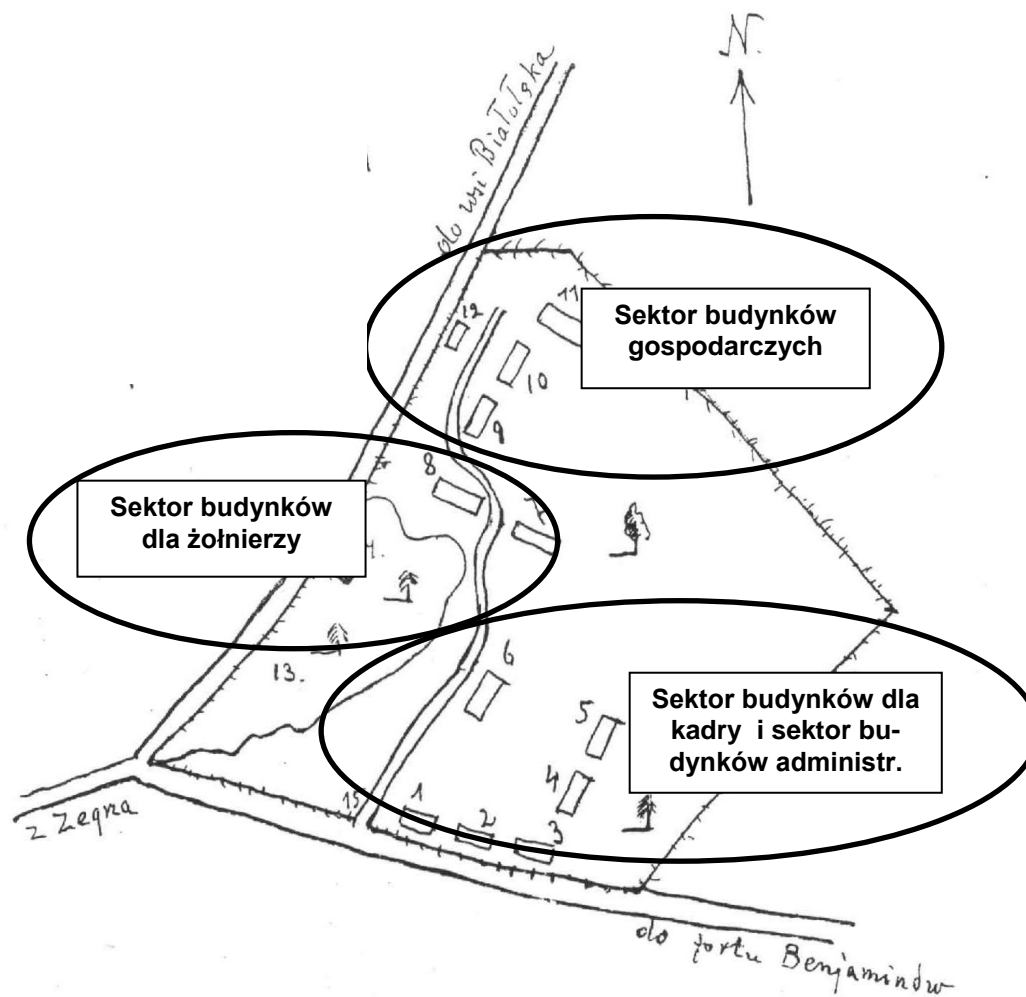
---

¹⁰⁰ Boniowanie – dekoracyjne, profilowane opracowanie powierzchni muru, <http://encyklopedia.wp.pl>.

Rys. 4. Plan fortu w Beniamimowie

Źródło: P. Boguszewski, *Twierdza Zegrze*, s. 72.

Mapa 3. Plan kompleksu koszarowego w Benjaminowie

Źródło: opracowanie własne na podstawie: F. S. Składkowski, *Beniaminów...*, s. 34.

ROZDZIAŁ 4. CMENTARZ FORTECZNY W WIELISZEWIE

Cmentarz jest położony 4 km od Zegrza na niewielkim piaszczystym wzniesieniu w wieliszewskim lesie. Miejsce to leży obok linii kolejowej Legionowo - Zegrze oraz w odległości około 100 m od obecnej drogi krajowej nr 62.

Nekropolia istniała od roku 1902 do lat 30. XX w., lecz była już rzadziej używana z powodu wyświęcenia cmentarza w Legionowie w 1934 r.¹⁰¹.

W czasie budowy teren cmentarza o wymiarach 207 x 119,5 m podzielono na kwatery przeznaczone dla poszczególnych jednostek jabłonowskiego i zegrzyńskiego garnizonu. Prostokątne place oddzielono alejami wysadzonymi dębami. Przy wejściu stała stróżówka (planowano także budowę kaplicy), a całe założenie ogrodzono niewysokim wałem i rowem¹⁰².

Obecnie znajduje się tam kilkanaście nagrobków rosyjskich i polskich oraz ślady wału i rowu otaczającego nekropolię. Pozostały między innymi pomniki: Zofii Michajłownej Brzeskiej zmarłej w 1904 r., porucznika Siergieja Iwanowicza Stasiuka, który zginął w 1915 r., kaprała Tadeusza Szczepańskiego zmarłego w 1927 r. oraz Sławusi Anny Szaron zmarłej w 1927 r. Jest jeszcze szereg innych miejsc wskazujących na pochówek, lecz trudno stwierdzić kto jest w nich pochowany¹⁰³.

---

¹⁰¹ I. Kwiatkowska, *Cmentarz wojskowy w Wieliszewie*, „Gazeta Powiatowa”, nr 31, 2005, s. 20.

¹⁰² J. Szczepański, *Cmentarz wojskowy w Wieliszewie (1899-1939)*, „Rocznik Legionowski”, pod red. A. Kołodziejczyka, t. I, Legionowo 2004, s. 98-99.

¹⁰³ Przez pewien okres trwały starania, aby na terenie dawnej nekropolii urządzić nowy cmentarz dla parafii wojskowej w Zegrzu.

Zdj. 24. Mogiła por. Stasiuka

Źródło: zbiory M. Pakuły

ROZDZIAŁ 5. LINIE KOMUNIKACYJNE

5.1. Szlaki kolejowe

Linia szerokotorowa

Szerokotorowa linia kolejowa o rozstawie szyn 1 524 mm¹⁰⁴ z „Obozu Hurki” w Jabłonce do Zegrza została wybudowana i później eksploatowana przez carski 4. batalion kolejowy z Jabłonce. Linię o długości 9 km i budynek stacyjny w Zagrobach (Zegrzu Południowym) zaprojektował płk inż. Rakint.

Główne prace realizowano w latach 1896-1897. Wycięto część lasów, uformowano nasypy kolejowe oraz zbudowano drewniany most na Kanale Bródnowskim. Linia zaczynała się przy „Obozie Hurki” w Jabłonce od rozwidlenia tras kolejowych w kierunku Nowogeorgijewska (Modlina) i Warszawy (Kolej Nadwiślańska), a kończyła się przy koszarach w Zagrobach. Linia miała wówczas wyłącznie przeznaczenie wojskowe.

Na trasie ustawiono sześć budek dróżników i rozciągnięto przewody telegrafu kolejowego. Stacja kolejowa w Zagrobach była budynkiem partelowym zbudowanym z drewnianych bali. Do dnia dzisiejszego zachowały się granitowe schody prowadzące do budynku.

Do rozładunku towarów wojskowych w Zagrobach wybudowano brukowaną rampę kolejową od strony koszar, a w dwudziestoleciu międzywojennym podobną cywilną rampę od strony szosy Jabłonna – Pułtusk¹⁰⁵.

Próbe generalną ten odcinek linii kolejowej przeszedł w 1897 r., kiedy Warszawski Rejon Umocniony, w tym Zegrze, wizytował car Mikołaj II. Podczas wizyty w Twierdzy Zegrze towarzyszyli mu książęta: Władimir

---

¹⁰⁴ W Europie obowiązywał rozstaw szyn wynoszący 1 435 mm.

¹⁰⁵ *Zegrze Południowe. Plan sytuacyjny*, CAW, DOK I, sygn. 459, b.p.

Aleksandrowicz, Mikołaj Mikołajewicz i Michał Mikołajewicz oraz minister wojny gen. Piotr Siemionowicz Wannowski¹⁰⁶.

Po 1898 r. trasa, oprócz transportu wojska i materiałów wojennych, służyła jako linia ćwiczebna dla wspomnianego wcześniej 4. batalionu kolejowego. Ze względu na brak funduszy trasę wykorzystywano później rzadko. Nie został też zrealizowany pomysł wprowadzenia ruchu pasażerskiego poprawiającego rentowność linii¹⁰⁷.

W czasie pobytu w Zegrzu Południowym 5. pułku piechoty Legionów Polskich, ze stacji Zegrze w dniu 17 lipca 1917 r. odjechali do Szczypiorna koło Kalisza podoficerowie i szeregowi tego pułku internowani po odmowie złożenia przysięgi na wierność cesarzowi niemieckiemu¹⁰⁸.

Po odzyskaniu niepodległości zainicjowano ruch pasażerski na trasie Zegrze – Warszawa¹⁰⁹. W latach 30. kursowały regularnie do Warszawy dwuwagonowe składy¹¹⁰. Na stacji w Zegrzu można się było przesiąść do autobusów jeżdżących do Pułtuska lub na parostatek płynący Narwią w tym samym kierunku. W dwudziestoleciu międzywojennym zbudowano także odnogę linii z Michałowa - Reginowa do Tłuszcza.

Linia wąskotorowa

Koncepcja doprowadzenia linii wąskotorowej o rozstawie szyn 750 mm do Zegrza Południowego (Zagrobów) ma swój początek w latach 1908-1910 i jest związana z marecką wąskotorówką. Zarząd mareckiej kolei wąskotorowej planował przeprowadzenie linii od Strugi przez Nieporęt,

---

¹⁰⁶ *Prebyvanie ich imperatorskich veličestv v Varsavě*, „Vojennyj Sbornik”, nr 10, 1897, s. 125.

¹⁰⁷ J. Szczepański, *Z dziejów rosyjskiego 4. batalionu kolejowego (1877-1915)*, Pruszków 2005, s. 18-21.

¹⁰⁸ F.S. Składkowski, *Beniaminów...*, s. 13-14.

¹⁰⁹ W dwudziestoleciu międzywojennym z linii korzystali żołnierze z 1. pułku łączności w Zegrzu Południowym i podchorążowie z Centrum Wyszkozenia Łączności w Zegrzu Północnym., J. Szczepański, *Koleją do Zegrza 1897-1994*, „Mazowieckie To i Owo”, nr 21, 2005, s. 10.

¹¹⁰ W 1931 r. do Warszawy Gdańskiej pociąg odbywał 11 kursów dziennie (podróż trwała 65 min.), *Rozkaz dzienny dowódcy 1. pł nr 110 z 1931 r.*, CAW, Oddziały Wojsk Technicznych, 1. pł, sygn. 5, b.p.

Zegrze, Serock do Pułtusk. Trasa miała mieć długość 42 km i biec ze Strugi wzdłuż szosy fortecznej Wawer – Zegrze i dalej obok szosy na Ostrołękę¹¹¹. Tak się złożyło, że plany te były zbieżne z planami wojsk rosyjskich, które chciały wybudować wąskotorówkę łączącą Zegrze z Wawrem. W latach 1913-1914 zaczęto prace ziemne: nasypy i przepusty oraz wykonano przyczółki mostowe. Rosjanie przerwali prace w związku z wybuchem wojny.

Po wkroczeniu Niemców powrócono do pomysłu rosyjskiego. Władze wojskowe zaproponowały zarządowi kolejki mareckiej wybudowanie linii, oferując szyny i pomoc żołnierzy. Prace rozpoczęto jesienią 1915 r., kładąc tory na odcinku Zegrze – Struga o długości 14 km. Na 10. kilometrze od Zegrza wykonano odnogę do Benjaminowa. Mijanka została zbudowana w Wólce Radzymińskiej i Nieporęcie¹¹². W pobliżu obecnego skrzyżowania dróg w Zegrzu Południowym linia rozwidlała się. Jedna nitka szła prosto do stacji w Wieliszewie, a druga skręcała w kierunku koszar zegrzyńskich. Tam dochodziła do stacji kolei szerokotorowej i łączyła się poprzez most z siecią wąskotorową zbudowaną do komunikacji między fortami Zegrza Północnego. Budynek stacyjny wybudowano po prawej stronie szosy Jabłonna – Pułtusk naprzeciwko stacji kolei szerokotorowej¹¹³. Na początku odbywał się wyłącznie ruch towarowy. Ruch pasażerski otwarto na jesieni 1916 r.¹¹⁴. W tym roku podjęto także dalsze prace budowlane w kierunku Struga – Wawer.

---

¹¹¹ Właściciele kolejki mareckiej przypuszczali, że położony obok Zegrza, Zegrzynek przeistoczy się w wielkie lotnisko nad Bugiem i Narwią, do którego zaczną zjeżdżać warszawiacy, zaś Serock i Pułtusk jako ośrodki rolnicze będą potrzebowały połączenia z Warszawą, T. Dąbrowski, *Na szlaku kolejki mareckiej*, „Zacisze”, nr 23, 2005, s. 3.

¹¹² B. Pokropiński, *Kolejka Marecka*, Warszawa 1985, s. 38-42.

¹¹³ *Plan sytuacyjny Twierdzy Zegrze*, 1920 r., CAW, Dep. Techn. MSWojsk., sygn. 123, b.p.

¹¹⁴ Składy były holowane przez lokomotywy firmy „Henschel&Sohn” o mocy 80 KM., <http://www.marki.net.pl/kolejka/>, stan z dnia 14 lipca 2006 r.

Po odzyskaniu niepodległości trasa straciła swoje znaczenie w związku z utratą militarnej roli fortów wokół Warszawy. Linię wąskotorową rozebrano w roku 1923.

Mapa 4. Linia szerokotorowa i planowana wąskotorowa dochodzące do koszar w Zagrobach

Źródło: kopia mapy niemieckiej z 1915 r. (fragment), zbiory ŚZPŻŁ, b.p.

5.2. Drogi

W chwili wybudowania twierdzy głównym drogowym szlakiem komunikacyjnym w Zegrzu był Trakt Kowieński – „szosa bita” wiodąca z Warszawy przez Jabłonnę do Zegrza i dalej na północ. Traktem podróżowali do Petersburga władcy, kursowali kurierzy oraz przeciągały wojska¹¹⁵.

¹¹⁵ Trakt Kowieński został oddany do użytku w latach 1820-1829. W 1853 r. rozpoczęto prace nad telegrafem pocztowym wzdłuż ww. traktu, A. Dobroński, *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1866-1914)*, Białystok 1979, s. 411, 459; A. Dobroński, *Narew (środkowa) w życiu społeczności lokalnych na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Narew w dziejach i współczesności Mazowsza i Podlasia*, pod red. A. Dobrońskiego i W. Grębeckiej, Łomża 2004, s. 218.

Szosa została w 1920 r. zaliczona do dróg strategicznych I kategorii¹¹⁶.

W Zagrobach szosa przechodziła przez most Marszewskiego wybudowany w 1897 r. Zaraz za mostem znajdowało się skrzyżowanie, skąd można było dojechać drogą do wsi Skubianka (kierunek zachodni) i do koszar w Zegrzu (kierunek wschodni). Za skrzyżowaniem Trakt Kowieński szedł bardziej stromym niż obecnie podjazdem pod górę, przechodził obok szyi Umocnienia Dużego w Zegrzu mijając zbudowane po prawej stronie kasyno. Następnie pod kątem prostym skręcał w lewo na wschodnim skraju prawego barku fortu, po czym odbijał w kierunku Serocka, dochodząc do Borowej Góry¹¹⁷.

W roku 1899 wybudowano forteczną drogę rokadową na trasie Zegrze – Nieporęt – Marki – Wawer, łączącą umocnienia zegrzyńskie i wawerskie¹¹⁸. Droga ta, istniejąca do dnia dzisiejszego, dochodziła do skrzyżowania odległego o około kilometr od koszar w Zagrobach, skąd można było skręcić do Zegrza (kierunek północno-wschodni), Jabłonny (kierunek południowo-zachodni) lub pojechać prosto w kierunku Wieliszewa i Nowego Dworu (kierunek zachodni).

W 1915 r. wycofujące się oddziały rosyjskie wysadziły w powietrze most kratownicowy z 1897 r.¹¹⁹. Z tego powodu w latach 1915-1931 ruch kołowy i pieszy odbywał się po naprawionym moście z 1894 r. Po oddaniu mostu łukowego w 1931 r. ruch ten został przeniesiony.

---

¹¹⁶ Wykaz dróg strategicznie ważnych w obrębie DOG Warszawa, 1920, CAW, Dep. Techn. MSWojsk., sygn. 125, b.p.

Po zakończeniu działań wojennych w 1920 r. stan tej drogi był fatalny i wymagał natychmiastowej poprawy., *Raport kierownika Sekcji Inż. i Sap. Dep. Techn. MSWojsk. z dnia 31 sierpnia 1920 r.*, CAW, Dep. Techn. MSWojsk., sygn. 126, b.p.

¹¹⁷ Taki układ drogi zachował się do lat 70. XX wieku, kiedy ostre zakręty zlikwidowano, nadając drodze obecne łagodne łuki., M. Pakuła, *Historyczne miejsca, obiekty Zegrza i okolic*, Zegrze 2005, s. 23.

¹¹⁸ B. Pokropiński, op. cit., s. 38.

¹¹⁹ W 2005 r. fragment tego mostu odnaleziono na terenie Umocnienia Małego. W chwili obecnej znajduje się w posiadaniu Centrum Szkolenia Łączności i Informatyki.

Drogi wewnętrzne (forteczne) w Zegrzu zachowały w czasach carskich układ pozostały po wsi radziwiłłowskiej, z tym że zostały częściowo wybrukowane kamieniem polnym. Istotną zmianą było wybudowanie przy wale drogi pomiędzy Umocnieniem Dużym a Umocnieniem Małym, służącej do skrytego przemieszczania się ludzi i sprzętu¹²⁰. W okolicach dzisiejszej strzelnicy garnizonowej była przerwa w wale fortecznym, skąd prowadziły przez międzypole fortów dwie drogi: do Borowej Góry i do Jadwisina¹²¹.

Ruch pojazdów wojskowych po terenie koszar oraz po drogach publicznych podlegał przepisom ustalonym w rozkazie komendanta garnizonu nr 32 z 1929 r. Prędkość na terenie koszar ograniczono do 10 km/h, na moście do 6 km/h, a na szosie państwowej do 50 km/h. Kontrolę przestrzegania tych przepisów powierzono oficerowi inspekcyjnemu garnizonu oraz żandarmerii wojskowej¹²².

Mapa 5. Układ dróg w rejonie Zegrza

Źródło: kopia mapy niemieckiej z 1916 r. (fragment), zbiory ŚZPŻŁ, b.p.

¹²⁰ *Istoričeskij očerk...*, s. 52.

¹²¹ Kopia mapy niemieckiej z 1915 r., zbiory ŚZPŻŁ, b.p.

¹²² *Rozkaz dzienny komendanta CWŁ nr 176 z 1929 r.*, CAW, Szkoły Wojskowe, Centrum Wyszkolenia Łączności, sygn. 1, b.p.

BIBLIOGRAFIA

I ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

- **Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie**

Zespoły akt:

Departament Budownictwa Ministerstwa Spraw Wojskowych

Departament Inżynierii i Saperów Ministerstwa Spraw Wojskowych

Departament Techniczny Ministerstwa Spraw Wojskowych

Dowództwo Okręgu Korpusu nr 1

Dowództwo Wojsk Łączności

Oddziały Szkolne, Centrum Wyszkożenia Łączności

Oddziały Wojsk Technicznych, 1. pułk łączności

Wojskowe Zakłady Przetwórcze, Zakład Przeciwigazowy

II DOKUMENTY WOJSKOWYCH ADMINISTRACJI KOSZAR

- Dokumenty budowlane Wojskowej Administracji Koszar w Białobrzegach
- Dokumenty budowlane Wojskowej Administracji Koszar w Zegrzu
- Dokumenty budowlane Wojskowej Administracji Koszar w Zegrzu Południowym

III OPRACOWANIA ZWARTE

- *Budownictwo wojskowe 1918-1935*, pod red. A. Króla, t. I, Warszawa 1936.
- Chorzępa J., *Fortyfikacje. Przewodnik po Polsce*, Warszawa-Gdańsk 2005.
- Citowicz G. A., *Hramy armii i flota*, Piatigorsk 1913.
- Cynalewska-Kuczma P., *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*, Poznań 2004.
- Dejneka D., Styczyński G., *Obiekty zabytkowe garnizonu Zegrze, Zegrze (WSOWL)* 1991.
- Dobroński A., *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1866-1914)*, Białystok 1979.
- Dobroński A., *Potencjał militarno-gospodarczy Królestwa Polskiego w latach 1907-1914*, Warszawa 1976.
- *Istoričeskij očerk rasvítia Varsavskogo Ukreplennogo Raiona*, Warszawa 1897.
- Jankowski J., *Mosty i mostowcy w Polsce*, Gdańsk 1974.

- *Kapelani wrześniowi*, pod red. W. J. Wysockiego, Warszawa 2001.
- Kazbek G.N., *Slużba wojsk pri atake i oborone krepostej*, Warszawa 1902.
- Koch W., *Style w architekturze*, Warszawa 1996.
- Łagowski S., *Szlakiem twierdz i ufortyfikowanych przedmości*, Pruszków 2005.
- Odziemkowski J., Spychała B., *Duszpasterstwo wojskowe w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1987.
- Pakuła M., *Historyczne miejsca, obiekty Zegrza i okolic*, Zegrze 2005.
- Perzyk B., *Twierdza Osowiec 1882-1915*, Warszawa 2004.
- Pokropiński B., *Kolejka Marecka*, Warszawa 1985.
- Składkowski F.S., *Beniaminów 1917-1918*, Warszawa 1935.
- Smaczny H., *Polskie budownictwo wojskowe i przemysł zbrojeniowy 1919-1939*, Białystok 2001.
- Sokół K., Sosna A., *Kopuły nad Wisłą. Prawosławne cerkwie w centralnej Polsce w latach 1815-1915*, Moskwa 2003.
- Starynkiewicz S., *Dziennik 1887-1897*, Warszawa 2005.
- Szczepański J., *Powiat legionowski na dawnej pocztówce*, cz. I, Legionowo 2000.
- Szczepański J., *Powiat legionowski na dawnej pocztówce*, cz. III, Legionowo 2007.
- Szczepański J., *Z dziejów rosyjskiego 4. batalionu kolejowego (1877-1915)*, Pruszków 2005.
- Wiśniewski Z., *Kształcenie wojskowych kadr łączności w Zegrzu w latach 1919-1939*, Warszawa 1994.

IV PAMIĘTNIKI, WSPOMNIENIA

- Nowina-Konopka K., *Wspomnienia wojenne kapelana II Brygady Legionów Polskich*, Kraków 1993.

V ENCYKLOPEDIA, SŁOWNIKI, LEKSYKONY

- *Encyklopedičeskij slovar*, pod red. J. E. Andrejewicza, t. XII, Sankt Petersburg 1894.

VI ARTYKUŁY

- Aksamitowski A., Klimecki M., *Królestwo Polskie w rosyjskim systemie wojskowym do roku 1914*, [w:] *Działanie militarne na Mazowszu i Polsce*

Północno – Wschodniej, pod red. W. Wróblewskiego, Warszawa 2000.

- Boguszewski P., *Twierdza Zegrze*, [w:] *Twierdze i działania wojenne na ziemiach polskich podczas I wojny światowej*, Białystok – Przasnysz 2000.
- Boguszewski P., *Zegrzyńskie forty*, „Poligon”, nr 1, 2007.
- Dąbrowski T., *Na szlaku kolejki mareckiej*, „Zacisze”, nr 23, 2005.
- Gruszecka K., *Forty w Beniaminowie i Dębem*, „Fortyfikacja” 1996, t. IV, Warszawa – Kraków 1996.
- Kiepuska H., *Leopold Lis-Kula*, *Polski Słownik Biograficzny* pod red. B. Leśnodorskiego, t. XVII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972.
- Kwiatkowska I., *Cmentarz wojskowy w Wieliszewie*, „Gazeta Powiatowa”, nr 31, 2005.
- Lubicz-Pachoński J., *Tadeusz Wyrwa-Furgalski*, *Polski Słownik Biograficzny* pod red. K. Lepszego, t. VII, Warszawa-Kraków 1948-1958.
- Majewski W., Rawski T., *Z badań nad iławsko-warszawskim kierunkiem strategicznym w dziejach XIX i XX w.*, [w:] *Materiały z sympozjum naukowego poświęcone 70. rocznicy wybuchu wojny*, Warszawa 1986.
- Szczepański J., *Cmentarz wojskowy w Wieliszewie (1899-1939)*, „Rocznik Legionowski”, pod red. A. Kołodziejczyka, t. I, Legionowo 2004.
- Szczepański J., *O moście inżyniera Marszewskiego*, „To i Owo Legionowo”, nr 5, 2006.
- Szczepański J., *Prawosławna szkoła parafialna w Twierdzy Zegrze 1912-1914*, „Rocznik Legionowski”, t. II, Legionowo 2006.

VII PRASA

- „Varšavskij Dnievnik” 1899-1900.
- „Vojennyj Sbornik” 1897.

IX ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- <http://encyklopedia.wp.pl>
- <http://www.marki.net.pl/kolejka/>

WYKAZ SKRÓTÓW

CAW – Centralne Archiwum Wojskowe
CWŁ – Centrum Wyszukolenia Łączności
Dep. Bud. – Departament Budownictwa
Dep. Inż. i Sap. – Departament Inżynierii i Saperów
Dep. Techn. – Departament Techniczny
DOG – Dowództwo Okręgu Generalnego
DOK – Dowództwo Okręgu Korpusu
DOW – Dowództwo Okręgu Wojskowego
GISZ – Główny Inspektorat Sił Zbrojnych
OK – Okręg Korpus
OSzWŁ – Obóz Szkolny Wojsk Łączności
OWOWŁ – Obóz Wyszukolenia Oficerów Wojsk Łączności
OWWŁ – Obóz Wyszukolenia Wojsk Łączności
pł – pułk łączności
SPRŁ – Szkoła Podchorążych Rezerwy Łączności
SPWŁ – Szkoła Podchorążych Wojsk Łączności
ŚZPŻŁ – Światowy Związek Polskich Żołnierzy Łączności
WOW – Warszawski Okręg Wojenny
WRU – Warszawski Rejon Umocniony
ZP – Zakład Przeciwigazowy

SPIS TREŚCI

WSTĘP	3
1. Obiekty w Zegrzu	5
1.1. Umocnienie Duże	5
1.2. Umocnienie Małe	13
1.3. Prochownie	19
1.4. Kompleksy koszarowe	22
1.5. Cerkiew i kościół garnizonowy	36
1.6. Mosty	41
2. Umocnienie w Dębem	44
3. Umocnienie i kompleks koszarowy w Beniaminowie	48
3.1. Umocnienie w Beniaminowie	48
3.2. Kompleks koszarowy w Beniaminowie	50
4. Cmentarz forteczny w Wieliszewie	54
5. Linie komunikacyjne	56
5.1. Szlaki kolejowe	56
5.2. Drogi	59
BIBLIOGRAFIA	62
WYKAZ SKRÓTÓW	65